

SAR

ΓΙΩΡΓΟΥ ΣΑΡΑΝΤΑΡΗ

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ
ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

ΕΚΔΟΣΗ "ΚΥΚΛΟΥ,"

ΑΘΗΝΑ — 1938

SAR

ΓΙΩΡΓΟΥ ΣΑΡΑΝΤΑΡΗ

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ
ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΕΚΔΟΣΗ "ΚΥΚΛΟΥ,"

ΑΘΗΝΑ — 1938

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΕ ΜΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΥΠΑΡΞΗΣ, Ἀθήνα, 1937

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Copyright by G. Sarandaris, Athens, 1938.

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

“Όπως έγραψα και άλλοι «όνομάζω ήδονή, την άκέραια ζωή του ανθρώπου». Έννοούσα κ' έννοώ, τόν άνθρωπο - άτομο. Με άφετηρία μιá τέτοια έννοια τής ήδονής, έννοώ «ήδονισμό» τήν προσήλωση στην ήδονή, τήν ένάτένιση τής ήδονής σάν μόνη πιθανή πηγή αλήθειας· έννοώ επίσης, τή γνώση τής ήδονής, γιατί φυσικά καμμιá πίστη, έστω και ύποτυπώδη, δέ στρέφεται πρós τήν ήδονή, πρós τόν άνθρωπο - άτομο, πού διαρκεί τέτοιος. Για τó φιλόσοφο οί συνέπειες του ήδονισμού έξυπακούονται· αν και στην προσήκουσα εύκαιρία μήτε θά χάσει τήν προσοχή, μήτε θά δειλιάσει νά τís αναφέρει.

Ειπώθηκε συχνά, πώς γενικός χαρακτήρας του περασμένου αιώνα, είναι ó άτομισμός, ó υπερτροφικός άτομισμός. Άλλά τούτη είναι μιá διαπίστωση έξωτερική, μιá περιγραφή ενός ανθρώπου και μιáς κοινωνίας πού δέ συνεπάγεται καμμιá εύθύνη άγνάντια στην αλήθεια μήτε στον κρινόμενο μήτε στον κριτή. Τί σημαίνει άτομισμός, υπερτροφικός άτομισμός σχετικά με μιá αλήθεια πού οφείλουμε νά κατακτήσουμε; Τίποτε ή σχεδόν τίποτε· πάντως δέ δηλώνει μήτε μιá πίστη μήτε μιάν άμαρτία του ανθρώπου, δέν αναφέρεται σάν όριστική λέξη και όριστικό νόημα σ' εκείνο τόν άνθρωπο πού σήμερα, και πάντοτε, δημιουργεί τόν πραγματικό πολιτισμό.

‘Ο όρος «άτομισμός», κατά τή γνώμη μου, χρήσιμα μπορεί ν' αντικατασταθεί με τόν όρο «ήδονισμός» με τó περιεχόμενο πού διατύπωσα παραπάνω.

(Άπό μιá σειρά σκέψεων πού δημοσίεψα στο τεύχος του Σεπτέμβρη - ‘Οκτώβρη 1937 του περιοδικού «Μακεδονικές ‘Ημέρες»)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

1 — Για ὅποιον προχωρεῖ ὑποστασιακὰ πρὸ ἐκεῖ ἀπὸ τὸ ἄτομο, γιὰ ὅποιον δηλαδή ἐγκαταλείπει μὲ ὄλο τὸ εἶναι του καὶ μὲ ὄλη τὴ διάθεσή του στὴν ἀντοχή του πρὸς βίον, τὸ ἄτομο καὶ τὰ σύνορά του, τὴ γοητεία του καὶ τὴν ἐπιμονή του σὲ αὐταπάτη αὐτάρκειας, ξανοίγεται ἢ συγκεκριμένη, καὶ ὄχι ὑπονοούμενη (βλέπε τὸ δεύτερο κεφ. τῆς μελέτης μου Συμβολὴ σὲ μιὰ φιλοσοφία τῆς ὑπαρξης, ὅπου μιλῶ γιὰ τὴν πίστη ποῦ ὑπονοεῖται), πίστη στὸν ἄνθρωπο, ποῦ εἶναι καὶ πίστη σὲ ὄλα τὰ ἄτομα, πίστη πὼς ὁ ἄνθρωπος δὲ μπορεῖ νὰ χαθεῖ. Τότε, ὁ θάνατος; Γιὰ ὅποιον πιστεύει στὸν ἄνθρωπο ὁ θάνατος γίνεται ὁ θάνατος τοῦ ἀτόμου, ὁ ἀναπότρεπτος μάλιστα θάνατος τοῦ ἀτόμου, ἀναπότρεπτος γιὰ νὰ εἶναι ὄχι μόνο συγκεκριμένη ἀλλὰ καὶ ἀληθινὴ ἢ παρουσία τοῦ ἀνθρώπου.

Δὲν ἔχουμε μῆτε μποροῦμε νὰ ἐπιτύχουμε τὴν παράστασι τῆς παρουσίας τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ βίος μας μῆτε κινεῖται μῆτε ἐπιθυμεῖ νὰ κινηθεῖ ἀνάμεσα σὲ παραστάσεις καὶ σὲ ἔννοιες, ὅπως κάνουν λ. χ. ὁ Καρτέσιος, ὁ Κάντ, ὁ Σοπενάουερ κι ὁ Χέγκελ. Καταφέραμε ν' ἀπομακρυνθοῦμε ἀπὸ τὶς δικές τους ἀφετηρίες σκέψης· ὁ φιλόσοφος ἀναλύοντας τὴν ἐπαφή του μὲ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον ἀπαντᾷ πρῶτα τὴν αἴσθησι ὕστερα τὴν παράστασι καὶ τελικὰ τὴν ἔννοιαν, ἀλλὰ τούτῃ ἢ πορεία ἀναφέρεται στὴ σχέση μου μὲ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον σὰν τούτῃ ἢ σχέση νὰ ὑφίσταται ἀπόλυτα, δηλαδή χωρὶς ἀντίφασιν, μὲ τὸ κῦρος τῆς αἰωνιότητος, μόνῃ ἀπόλυτῃ σχέσῃ. Δὲν εἴμαστε ὅμως ἀντίθετοι στὴν ἀντήληψιν μιᾶς συστηματικῆς φιλοσοφίας· ἀπλῶς ἀρνούμαστε τὴ φιλοσοφίαν σὰ σύστημα ἔννοιῶν· τοῦτο δὲ σημαίνει πὼς ἀρνούμαστε τὴ δυνατότητα μιᾶς συστηματικῆς φιλοσοφίας. Ἡ παρουσία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς φιλοσοφίας· ἕνας σκοπὸς ποῦ δὲν ἀνέχεται στὴ συγκρότησίν του μῆ-

τε παράσταση μήτε ἔννοια, δὲν ἀνέχεται δηλαδή νὰ βασιστεῖ πάνω στὴ γνωσιολογικὴ νοοτροπία, ἀπλῶς γιατί τούτῃ ἐπιβεβαιώνει τὴν πρώτη ἀνικανότητα πρὸς πλείρια πίστη, καὶ κατὰ συνέπεια τὴ δυσπιστία τοῦ ἀφελοῦς ἀτόμου.

2 — Ἡ ἱστορία εἶναι ἡ ἱστορία ἑνὸς ἀτόμου, ποὺ δὲ ζεῖ πιά μὲ σ' ἄλλα ἄτομα, καὶ πάει νὰ γίνει ἄνθρωπος· ἑνὸς ἀτόμου ποὺ ἀκριβῶς γιατί δὲ ζεῖ πιά μὲ σ' ἄλλα ἄτομα, καθαρότερη παρουσιάζει σὲ μᾶς τοὺς ἐπίγειους — ἄτομα ποὺ δὲν εἴμαστε ποτὲ ἓνα καὶ μόνο ἄτομο, — ποὺ διψᾶμε πάντοτε γιὰ παραδείγματα, τὴν πορεία του (ποὺ καὶ δική μας) πρὸς τὸν ἄνθρωπο· καθαρότερη, ὄχι ὅμως πιὸ εὐκόλη· γιατί μιά, πάντοτε ἴδια στὴν ὑπερβατικὴ τῆς ἐκδήλωση, εἶναι ἡ πορεία τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Ἡ πρόοδος ἔγκειται στὴν μεγαλύτερη « καθαρότητα » ὁ πολιτισμὸς κάνει σαφέστερο τὸ χρέος τους στ' ἄτομο· ἀλλὰ τὸ χρέος παραμένει πάντοτε ἓνα καὶ τὸ ἴδιο.

3 — Ὁ ἄνθρωπος συμματεῖ τῆς γῆς σὰν ἡδονιστῆς, σὰν ἄτομο. Πεῖρα τῆς ζωῆς εἶναι ὁ ἔρωτας κι ὁ θάνατος, δηλαδή ἡ ἡδονή. Δὲν εἴμαστε γῆ παρὰ μὲ τὴν ἡδονή. Δὲ μπαينوβγαίνουμε στίς δύο διαστάσεις τῆς γῆς, στὸ χρόνο καὶ τὸ χῶρο, παρὰ μὲ τὴν ἡδονή. Μονάχα μ' αὐτὴ ὑφίσταται δυνατότητα νὰ ἐξαντλήσουμε τὸ χρόνο καὶ τὸ χῶρο ποὺ ὁ Θεὸς μᾶς παρέχει, νὰ ποῦμε πῶς ἐγκαταλείπουμε μὲ ἱκανοποίηση τὴ γῆ. Ἡ μεταβολή, δηλαδή ὁ ἀδιάκοπος φυσιολογικὸς θάνατος, εἶναι ἡ ἀνάγκη τῆς γῆς, καὶ ὀλάκερης τῆς φύσης· σὲ τούτην τὴν ἀνάγκη, γνωρίζοντας πῶς εἶναι ἀνάγκη γνωρίζοντας ὅμως καὶ τὴ σημασία τοῦ ἀτόμου φέρνοντας μαζί μας τὸ αἶσθημα τῆς σημασίας τοῦ ἀτόμου, ὀφείλουμε νὰ ὑποταχθοῦμε κ' ἐμεῖς.

4 — Ὁ χρόνος καὶ ὁ χῶρος, ὅπως εἶναι συνυφασμένοι μὲ τὴ γῆ (τόσο ποὺ τοὺς ὀνομάσαμε, οἱ δύο διαστάσεις τῆς γῆς), ἔτσι εἶναι συνυφασμένοι μὲ τὴ ζωὴ καὶ μὲ τὸ θάνατο, μὲ τὸ ἄτομο δηλαδή. Εἶναι κατὰ συνέπεια λογικὸ ὅταν ἀφήνουμε τὸ ἄτομο γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ν' ἀφήνουμε μαζί μὲ τὸ ἄτομο, τὴ γῆ τὸ χρόνο καὶ τὸ χῶρο.

5 — Πιο πέρα ἀπὸ τὴ δική μας ζωὴ καὶ τὸ δικό μας θάνατο, ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατο τοῦ κάθε ἀτόμου, δὲν

υφίστανται ὁ χρόνος καὶ ὁ χῶρος. Χρειάζεται γιὰ νὰ φιλοσοφήσουμε, νὰ πείσουμε τὴν ὄρασή μας νὰ μὴ βλέπει πολλὰ ἄτομα ἀλλὰ ἓνα ἄτομο, καὶ νὰ μὴν ὀραματιζόμεστε πολλοὺς ἀνθρώπους ἀλλὰ ἓναν ἄνθρωπο. Ἀλλοιῶς ἡ πορεία τῆς πραγματικότητος χάνεται μπροστά μας, καὶ μονάχα λέγοντας ψέματα ὑποστηρίζουμε πῶς καταλαβαίνουμε. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ὑπαρξῆς πάντοτε προσωρινὰ υφίστανται τὰ ἄτομα.

6 — Τὸ ἄτομο δὲν κινεῖται ἀναγκαῖα μέσα στὴν ἀναγκαιότητα τοῦ ἀπόλυτου· τὸ ἄτομο, σὰν ἄτομο, σὰν ἀπλὴ αὐτογνωσία, δὲ μπορεῖ νὰ προστατέψει τὴν ἐνότητά του. Τούτη εἶναι προσωρινή ἂν δὲν μεταβληθεῖ σ' ἐνότητα ὑπαρξῆς· ἔτσι ἀπαράλλαχτα ὅπως ὅταν λέμε ὅτι τὸ ἄτομο θὰ πεθάνει, ἂν δὲ γίνεи ἄνθρωπος. Τὸ ἄτομο εἶναι ἐκτεθειμένο στὴν τύχη, πού δὲν εἶναι ἡ ἀνυπαρξία ἀλλὰ ὅ,τι περιβάλλει τὸ ἄτομο, ἡ ἀτμόσφαιρα ὅπου τὸ ἄτομο κινεῖται. Ἀτμόσφαιρα, πού εἶναι ἀδύνατο ἐμεῖς νὰ γεμίσουμε τόσο μὲ ἀναγκαιότητα, ὥστε ν' ἀποκλειστεῖ ἡ πρωτοβουλία τοῦ ἀτόμου, προπάντων ἡ πρωτοβουλία τοῦ ἀτόμου νὰ διαλέξει σὰν ἔργο τὸ φθαρτὸ ἑαυτοῦ ἢ τὸν ἄνθρωπο. Γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς τύχης τοῦ ἀτόμου ἐπαρκοῦν (ὄχι ὁμῶς γιὰ νὰ ἐξαντληθεῖ ἡ τύχη...) οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες, ὁ φιλόσοφος ἀσχολεῖται μονάχα μὲ τὴν ἀνάγκη τῆς σχέσης ἄτομο-ἄνθρωπος, γιατί κρίνει πῶς ἡ τύχη δὲ μπορεῖ νὰ ἐπηρεάσει τὴν πορεία ἐκείνης τῆς σχέσης, ὅταν ἡ πίστη καλύπτει τὸ ἄτομο.

7 — Ἡ σχέση τοῦ κάθε ἀτόμου πρὸς τὸ ἄλλο ἄτομο μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία ἢ ἀναγκαῖα. Τυχαία εἶναι ὅταν δὲν ἐπακολουθεῖ ἡ σχέση μὲ τὸν ἄνθρωπο.

8 — Δὲ θέλω μονάχα ἐγὼ νὰ καταλαβαίνω! Δὲ θέλω μονάχα ἐγὼ ν' ἀγγίζω τὴν ἀλήθεια! — εἶναι ἡ κραυγὴ ἐκείνου πού παύει νὰ αἰσθάνεται σὰν ἄτομο.

9 — Τὸ πρόσωπο, ἡ ἐγκόσμια περηφάνεια τοῦ ἀτόμου. Δὲ βλέπει ἢ τέτοια περηφάνεια, ἀλλὰ ὅταν εἶναι προσωρινή· ὅταν εἶναι ἓνα νεανικὸ σφρίγος πού ἀρμόζει στὸ ἄτομο, ἀλλὰ μαζί του θυσιάζεται σὰν ἔρθει ἡ ὥρα.

10 — Ἡ μόνη ἀπόλυτη ἀναγκαῖα σχέση τοῦ ἀτόμου εἶναι κείνη μὲ τὸν ἄνθρωπο. Προσωρινὰ (διαλεχτικά, ἂν

θέλετε) τὸ ἄτομο ἔχει μιὰ ἀναγκαίᾳ σχέσηη μὲ ἄλλο ἄτομο, ἀλλὰ τοῦτο γιατίη στὴν μοναξιά δὲ μπορεῖ ν' ἀποκτήσει ἀκεραιότητα, τοῦ χρειάζεται ἀκόμα καὶ γιὰ νὰ συλλάβει τὴν ἀδιαίρετη ὑπόστασή του γιὰ νὰ κερδίσει τὴν ἐνότητά του ἀνάμεσα στὴ ζωὴ καὶ στὸ θάνατο, ἢ ἀγάπη πρὸς τὸ διπλανὸ τοῦλάχιστο σὰ στοιχειώδης πίστη στὴν ὑπόσταση τῶν ἄλλων ἀτόμων. Ἀπὸ τὴν ἀποψη τούτῃ ὁ ἔρωτας δεῖχεται (καὶ εἶναι μέσα στὴν οἰκονομία τοῦ βίου) ἡ ἀφετηρία τῆς κοινωνίας, πού εἴταν ἴσαμε σήμερα καὶ θὰ παραμείνει τίποτε περισσότερο ἀπὸ κοινωνία ἀτόμων. Λέω «ὁ ἔρωτας» καὶ ὄχι «ἡ ἀγάπη» γιατίη ξεκινᾶω πιά ἀπὸ τὴ φυσιολογία, ἀπὸ τὴν πρώτη ἀρχικὴ μοῖρα τοῦ ἀτόμου.

11 — Ἡ σχέσηη ἀτόμου πρὸς ἄτομο εἶναι σχέσηη βίου καὶ δὲ βγαίνει ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς ἡδονῆς, ἐφ' ὅσον τὸ ἄτομο δὲν ἐγκαταλείπει τὴ φύση του. Φύση εἶναι στὸ ἀποτέλεσμα τὸ ἄτομο σὰν ἀπλὸ μεμονομένο ἄτομο, φύση εἶναι καὶ ἡ κοινωνία τῶν ἀτόμων, ὅταν ὕστερα ἀπὸ τὴ σχέσηη τοῦ ἐνὸς προσώπου μὲ τὸ ἄλλο, ξαναεπιστρέφουμε στὸ γεγονὸς τῶν ἀδιαίρετων μὰ χωριστῶν ἀτόμων. Τότε — μὲ τὴν πολλαπλότητα τῶν ἀτόμων, μὲ τὴν ἐπιμονή τους στὴν αὐταπάτη τῆς αὐτάρκειας — ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύει σὰν πραγματικότητα ἡ τύχη· καὶ ἡ σχέσηη τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸν ἄνθρωπο, ἀντὶ νὰ πλησιάζει ἀπομακραινεται. Κάθε ἄτομο βλέπει τὸ φῶς στὸν κόσμον τῆς τύχης, γιατίη ἡ φύση δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ τύχη πού ἐπιμένει στὴν ἄρνηση τῆς ἀλήθειας· κάθε ἄτομο πού ὕστερα ἀπὸ τὴ σχέσηη του μὲ τ' ἄλλα ἄτομα ὑποστηρίζει τὴν περηφάνειά του σὰν ἄτομο, ζεῖ ἀκόμα ὅπως τὸ νήπιον στὸν κόσμον τῆς τύχης, ἀλλὰ ἀμαρτάνει, γιατίη ἡ σχέσηη τοῦ ἀτόμου μὲ τ' ἄτομα παρεῖχε κιόλας τὴν εὐκαιρία νὰ ὑπάρξει ὁ ἄνθρωπος.

12 — Ἡ σχέσηη τοῦ ἀτόμου μὲ τ' ἄτομα παρέχει τὴν εὐκαιρία νὰ ὑπάρξει ὁ ἄνθρωπος. Ἡ ὁμιλία, θεωρούμενη στὴν καθαρότητά της, εἶναι ἀφαίρεση τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὴ φύση του· εἶναι κιόλας, σὰν οὐσία ἀπόλυτα ἄσχετη πρὸς τὴν τύχη, ἢ πρώτη (ἔστω μεταφορικὴ) θέση τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ὁμιλία βγαίνει ἀπὸ τὸ ἄτομο, ἀλλὰ δὲν

άνηκει στο άτομο· τὸ φαινόμενο καὶ τὸ γεγονός πού εἶναι κοινὴ σ' ὅλα τ' άτομα, πρέπει νὰ μᾶς κάνει προσεχτικούς. Ἡ ποιότητα τοῦ ἀτόμου εἶναι τέτοια, πῶς ὅ,τι δὲ μπορεῖ νὰ κρύψει στὸ γυρο τοῦ ἐγώ του, δὲν εἶναι κτῆμα του· τὸ άτομο μπορεῖ νὰ φυλάξει τὸ θάνατό του ἴσως τὸν ἐρωτά του ὄχι ὅμως τὴν ὁμιλία του. Τὸ άτομο πού δὲ θὰ μιλήσει, δὲ θὰ πιστέψει στὸν ἑαυτό του, ἢ θὰ πεθάνει χωρὶς νὰ πιστέψει στὸν ἑαυτό του. Γι' αὐτὸ ἡ ὁμιλία δηλώνει στὸ άτομο τὸν ἐνυπάρχοντα ἄνθρωπο, ἀποδείχνει τὴ δυνατότητα τῆς κατάφασης τοῦ ἀνθρώπου.

Τέτοια εἶναι ἡ ἀποστολὴ τῆς ὁμιλίας, πού τὸ ἀνεπτυγμένο άτομο ὅταν τῆ διαισθάνεται ἀλλὰ δὲν κατορθώνει νὰ ὑποταχτεῖ στὸ χρέος πού ἀπὸ κείνη ἀπορρέει, ἀντὶ νὰ ἐκδηλωθεῖ σ' ἄλλα άτομα μὲ τὴν ὁμιλία ὅπως συνήθιζε νὰ κάμει τότε πού δὲν ὑπόπτευονταν τὴ σημασία της, τώρα προσπαθεῖ νὰ πεί ψέματα μιλώντας, γιὰ νὰ μὴν ἐπιτρέψει νὰ διεισδύσουν στὸν ἑαυτό του! Στὴν περίπτωση τούτη ἡ ὁμιλία χαρίζει ἓνα ὄπλο στὸ άτομο, πού τὸ άτομο τελικὰ χρησιμοποιεῖ ἐνάντια στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του· ἡ ὁμιλία, ἂν καὶ τοῦτο δὲν ἀρμόζει στὴν ἀλήθειά της, γίνεται ἀφορμὴ μιᾶς διαστροφῆς τοῦ ἀτόμου, μιᾶς πονεμένης λαγνείας, μιᾶς μοναξιάς.

13 — Ὁ προορισμὸς τῆς ὁμιλίας δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι θνητός. "Ὅταν τὸ άτομο ὁμιλεῖ εἰλικρινά, καὶ ἀφοσιώνεται στὸ λόγο μὲ τὸν πόθο ν' ἀπολυτοποιηθεῖ, τότε μήτε στοχάζεται ν' ἀναζητήσῃ ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του τὴν πηγὴ τῆς φωνῆς του, μήτε τὴ φωνὴ του χωρίζει ἀπὸ τὸν ἑαυτό του· ὅταν τὸ άτομο γίνεται ἄνθρωπος, ἡ ὁμιλία βρίσκεται ἄρρηκτα συνυφασμένη μὲ τὴν παρουσία τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ὁμιλία πού δὲν παθαίνει ἀφαίρεση εἶναι ἡ χώρα τοῦ ἀνθρώπου, ἡ χώρα πού ὁ ἄνθρωπος δὲ μπορεῖ νὰ ἐγκαταλείψει. Σκέψου τὴν ὁμιλία πυκνὴ σὰν τὸν οὐρανό, γιὰ νὰ μὴ σοῦ διαφύγει ὅποια μέλλουσα ἀποκάλυψή της!

14 — Τὸ άτομο πού ὁμιλεῖ, καὶ δὲν κρύβει δὲν ὑπονοεῖ δὲν προφυλάσσει τίποτε πίσω ἀπὸ τὰ λόγια του, τὸ άτομο ἐκεῖνο ξανοίγεται πρὸς τὴν ὕπαρξη. "Ἄν ἐξέλειπε ὁ συμβατικός, κι ἀνάμικτος μ' ἐκείνη τὴν πολλὴ

ψευτιὰ πού ἀπό τήν τύχη προέρχεται, χαρακτήρας τῆς ὁμιλίας· ἂν ἡ ἴδια ὁμιλία ἔπαυε νά ὑφίσταται ἀδρανῆς· τότε δέ θά μπορούσε παρά νά γίνει ἡ ἐξωτερική ἐκδήλωση τῆς ὑπαρξης, ἡ μόνη ἐκδήλωση τῆς ὑπαρξης πού φτάνει ἴσαμε τῆ φύση, καί πού μπορεί γιά τόν ἴδιο ἄνθρωπο ν' ἀποτελέσει θέαμα ὅπως θέαμα ἀποτελοῦσε γιά τὸ ἄτομο ἡ φύση. Βέβαια ὁ ἄνθρωπος πού ὁμιλεῖ δέ θά ἔχει θέαμα τὴν ὁμιλία του, ἀλλὰ μονάχα θά ὁμιλεῖ· θά μπορεί ὅμως νά θυμᾶται σά θέαμα τὴν ὁμιλία του, μιὰ θύμηση χωρὶς κόπο, γιατί ἡ ὁμιλία δέ θά εἶναι παρελθόν, ἀλλὰ παρόν.

15 — Δέ μπορῶ νά δώσω τὴν ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου, γιατί ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι γιά τὸ ἄτομο πραγματικότητα, ἀλλὰ ἰδανικὸ καί πίστη πλέρια. Εἶμαι ἄτομο, καί μονάχα μὲ τὴν ἐξέταση τοῦ ἀτόμου καί τὸ σταμάτημά του στὰ σύνορα τοῦ ἀπόλυτου, καί μὲ τὴν πίστη, μπορῶ νά φτάσω στὸν ἄνθρωπο. Ὁ φιλόσοφος ὀφείλει νά πεισθεῖ πὼς εἶναι ἀδύνατο νά δοθεῖ ἡ ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ συνάμα νά πιστέψει στὸν ἄνθρωπο· νά πεισθεῖ πὼς ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφίας εἶναι τὸ ἄτομο, καί πὼς ἡ σχέση ἄτομο - ἄνθρωπος εἶναι τὸ θέμα τῆς φιλοσοφίας.

16 — Οἱ ἔννοιες Ἐνατολή καί Δύση θά φανοῦν σιγά-σιγὰ ἀοριστίες, ἀκόμα κι ἀπὸ μιὰ ἄποψη πολιτική. Δέ θά ἀντικρύζουμε πιά στὸ μέλλον ἄτομα Εὐρωπαϊκὰ καί ὄχι Εὐρωπαϊκὰ, ἄτομα τῆς Δύσης καί ἄλλα τῆς Ἐνατολῆς (ἡ κάποια ἐκείνη γνώση πού σήμερα δανείζεται κανεὶς ἀπὸ τὴ γεωγραφία, προστατεύει μιὰ γενικὴ ἀβεβαιότητα πάνω στὰ πιὸ σοβαρὰ ζητήματα). Θά ὑφίσταται μονάχα ὁ χωρισμὸς ἀνάμεσα σὲ ἄτομα (καί λαοὺς) πού πιστεύουν, καί σὲ ἄλλα πού δὲν πιστεύουν· οἱ πιστεύοντες (ἄτομα καί λαοὶ) ἀναγκαῖα θά περάσουν ἀπὸ τὴ δοκιμασία τοῦ Χριστιανισμοῦ, καί θά πιστέψουν στὸν μόνο Θεάνθρωπο, στὸ Χριστό· οἱ ἄπιστοι μὲ ψέματα θ' ἀμύνονται, μὰ, ὅπως εὐκόλα κατανοεῖται, ὅσο θ' αὐξάνει ὁ πολιτισμὸς, μιὰ τέτοια ἄμυνα θά γίνεται πιὸ χαλαρὴ, σὰν ἀντίδραση πού χάνει τὴν ἔντασή της γιατί δὲν ἀνταποκρίνεται σὲ καμμιά ἀπαίτηση τῆς πραγματικότητος, καί μονάχα συντηρεῖται

μέ την τροφή που λαβαίνει από την ασθένεια (έμφυτη, αν και τυχαία ασθένεια) της ζωώδικης δικής μας φύσης.

17 — Όλοι οί λαοί της γής πρέπει να βοηθήσουν τὸ ἄτομο να γίνει ἄνθρωπος· αν δέν ἀπουσιάσει κανεις (υποθέτουμε κάτι τὸ ἀδύνατο τουλάχιστο στη σημερινή ιστορική στιγμή), τότε τὸ ἔργο, αν ὄχι εὐκολο (πράμα που ἄλλωστε δέν πρέπει να μᾶς ἐνδιαφέρει), πάντως ἔπεται φυσιολογικῶς, με σαφήνεια· αν ἀπουσιάσει κάποιος ἢ πολλοί (καί τοῦτο μᾶλλον συμβαίνει ἀπό καταβολῆς κόσμου), οί υπόλοιποι ὀφείλουν να συμπληρώσουν τὸ κενὸ προσπαθώντας την πείρα ἀτόμου τῶν ἄλλων λαῶν να ἐπαναλάβουν στη δική τους ζωή, καί τὸν κίνδυνο που ἐκείνη ἢ πείρα φέρνει μαζί της, να διατρέξουν ὅπως διατρέχουν τὸν κίνδυνο της δικής τους ἀτομικῆς ὑπόστασης, τοῦ δικοῦ τους ἐπίγειου προσώπου.

18 — Πῶς να δοῦμε, πῶς να κατανοήσουμε τὸν ἄνθρωπο, να τὸν περιλάβουμε στο γῦρο της δικής μας ὑπόστασης, ὄχι μονάχα σάν ἰδανικὸ ἀλλὰ καί σάν παρουσία, ἐφ' ὅσο δέν ἀγκαλιάζουμε ὅλους τοὺς λαοὺς της γής, ἐφ' ὅσον τόσοι λαοί μᾶς εἶναι ἀκόμα ὀλότελα ξένοι; Γιατί δέν τολμοῦμε να ὀμολογήσουμε, πῶς ὅταν δὲ γνωρίσαμε ὅλους τοὺς λαοὺς της γής, μήτε τὴ γῆ γνωρίσαμε τόσο, ὥστε να μπορούμε να τὴν ἀφήσουμε χωρὶς παράπονο, χωρὶς τὸ αἶσθημα που δέν πληρώσαμε ὄλο μας τὸ χρέος σάν ἄτομα;

19 — Μονάχα τὸ ἄτομο πρέπει να φοβᾶται τὸ θάνατο, γιατί μονάχα για τὸ ἄτομο ὁ θάνατος ἀποτελεῖ ἄρνηση μιᾶς ὑπόστασης. Ἡ φύση, αν δὲ γίνει ἄτομο, δὲ μπορεῖ να γνωρίσει συγκεκριμένα τὸ θάνατο, γιατί αὐτὸς δέν εἶναι κατὰ σύμπτωση ἄρνηση της φύσης, ἀλλὰ εἶναι κατὰ σύμπτωση ἄρνηση τοῦ ἀτόμου. Ἄναγκαῖα (σχετικὰ με τὸ ἀπόλυτο δηλαδή) ὁ θάνατος εἶναι μιὰ μορφή της ἡδονῆς, εἶναι δηλαδή συνυφασμένος ἄρρηκτα με την ὑπόσταση τοῦ ἀτόμου, γίνεται ὅμως, ὅταν ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τὸν ἔρωτα καί γενικὰ ἀπὸ τὴν προσοχή τοῦ ἀτόμου, καί θεωρηθεῖ καθαυτὸ θάνατος, κατὰ σύμπτωση ἄρνηση τοῦ ἀτόμου. Πάντως δέν ἀναφέρεται ἄμεσα στη φύση, που εἶναι ἄσχετη κυριολεκτικὰ πρὸς τὸ θάνατο, ἐφ' ὅσον ἢ ἔμμεση

σχέση δὲν ἐνδιαφέρει τὸ φιλόσοφο, γιατί δὲν μετέχει ἀναντικατάστατη στὴν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας.

20 — Δὲν εἴμαστε ἄτομα, δὲν εἴμαστε πρόσωπα κατὰ μιὰ σημασία συμβολικὴ καὶ πραγματικὴ, παρὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν πείρα τῆς ἡδονῆς, παρὰ ὕστερα δηλαδὴ ἀπὸ τὴν πείρα τοῦ ἔρωτα καὶ τοῦ θανάτου. Ἄλλὰ τί εἴμαστε πρῶτα ἀπὸ τὴν ἡδονή; Πρῶτα ἀπὸ τὴν ἡδονὴ εἴμαστε φύση· ὁ πόθος μας πρὸς τὴν ἡδονὴ εἶναι, ἀκόμα καὶ ψυχολογικά, πόθος νὰ διακριθοῦμε ἀπὸ τὴ φύση, νὰ γευτοῦμε συγκεντρωμένο τὸ σῶμα τῆς πραγματικότητας· ἡ φύση βρίσκεται τόσο μακριὰ ἀπὸ τὴν ὕπαρξη, πού δὲ χωρίζει ὕπαρξη ἀπὸ εἶναι, αἰωνιότητα ἀπὸ χρόνο, ἀναγκαῖο καὶ ἀπόλυτο ἀπὸ τυχαῖο καὶ σχετικό, ἀλήθεια ἀπὸ ψέμα· ἡ φύση ἐπιθυμεῖ ἐνστιχτωδῶς μόνάχα τὴν μόνην κατάσταση πού ἀνοίγει τὴ δυνατότητα τῆς ὕπαρξης τῆς αἰωνιότητας τῆς ἀναγκαιότητας τοῦ ἀπόλυτου καὶ τῆς ἀλήθειας, καὶ τέτοια κατάσταση εἶναι ἐκείνη τοῦ ἀτόμου. Καὶ δρόμος πρὸς τὸ ἄτομο ἡ ἡδονή.

21 — Ἡ θέση τῆς γνώσης, ὅταν πάνω σ' αὐτὴ βασιζεταὶ τὸ οἰκοδόμημα μιᾶς κοσμοθεωρίας καὶ μιᾶς βιοθεωρίας, ὅταν διὰ μέσου αὐτῆς στερεώνεται ἡ περηφάνεια καὶ ἡ φιλοδοξία ἀνεξαρτησίας τοῦ ἐγώ, εἶναι ἡ θέση τοῦ ἀτόμου πού ἐπιμένει στὴν ἡδονή, εἶναι δηλαδὴ ἡ θέση τοῦ ἡδονιστῆ. Ὁ ἡδονιστῆς δὲ θέλει νὰ προχωρήσει πρὸ ἐκεῖ ἀπὸ τὴ δική του ζωὴ καὶ ὑπόστασις· γιὰ τοῦτο κρίνει πῶς μὲ ἀμεροληψία (καὶ βέβαια μὲ ἀμεροληψία, ἀλλὰ μ' ἐκείνη τοῦ ἀδιάφορου), μπορεῖ ν' ἀτενίσει τὰ πράγματα, καὶ τ' ἄλλα ἄτομα. Ἄλλὰ ὁ ἡδονιστῆς δὲν τρέφει αὐθόρμητη συμπάθεια πρὸς τίποτε ἔξω ἀπ' τὴν ὑπόστασή του, γιατί δὲν πιστεύει πρὸ πέρα ἀπ' τὸν κύκλο τῆς ζωῆς του. Ὁ ἡδονιστῆς εἶναι τὸ ἄτομο πού πεθαίνει ἄτομο· εἶναι τὸ ὄν πού δὲ βρίσκει πιά ἓνα μεταφυσικό σκοπὸ πού νὰ τοῦ ταιριάζει· εἶναι ἡ φύση ἐκείνη πού ἐκτέλεσε τὸν προορισμὸ τῆς ἀφοῦ γίνηκε ἄτομο.

22 — Ἡ γνώση δηλώνει τὴν ἀμεροληψία τοῦ ἡδονιστῆ, καὶ ταυτόχρονα τὰ ὅρια τῆς ἠθικῆς του. Ἐφ' ὅσον ὑφίσταται ἓνα ἀπόλυτο πού δὲ μπορῶ νὰ κάνω ὀλάκερο δικό μου — τέτοια ἡ πορεία τοῦ λόγου τοῦ ἡδονιστῆ —, ἡ

καλύτερή μου πράξη είναι εκείνη που με φέρνει πιό σιμά στην κατάκτησή του· αλλά τό απόλυτο για τόν ήδονιστή διαρκεῖ πάντοτε ἔξω ἀπ' τόν ἑαυτό του, ἀκόμα κι ὅταν ὁ ἴδιος γδύνεται ἀπό τόν κύριο ήδονισμό του, καί γίνεται ἐγώ τῆς γνώσης. Ὁ ήδονιστής νομίζει πῶς στενεύοντας τόν ἑαυτό του, περιορίζοντας τήν πράξη (ἐννοῶ τήν πράξη πού ἀφορᾶ μιᾶ συνολική πραγματικότητα) σέ γνώση καί τό ἐγώ σ' ἐγώ τῆς γνώσης, φτάνει σ' ἕνα απόλυτο πού εἶναι καί ζωή του καί δημιουργία του, ἀλλά ἀπατάται, γιατί τό απόλυτο μιᾶς πρωταρχικῆς σχέσης ὑποκειμένου - ἀντικειμένου, σάν τεθεῖ δέν ἀναιρεῖται ὕστερα (ὅπως ἔδειξα στό πρῶτο κεφ. τῆς μελέτης μου Συμβολή κ. τ. λ.). Τό ἐγώ τῆς γνώσης δέχεται τό ἀντικείμενο (μιᾶ πραγματικότητα θεωρούμενη ἐξωτερική σχετικά πρὸς τό ἴδιο ἐγώ τῆς γνώσης, καί πρὸς τό κάθε ἄτομο πού ὑποτίθεται ἀπλό καί συνολικό ἐγώ τῆς γνώσης)· καί θέτοντας τό απόλυτο στή σχέση ὑποκειμένου — ἀντικειμένου, παραδέχεται τελικά δυό πραγματικότητες, τό ἐγώ τῆς γνώσης καί τή φύση. Ἡ ἐνότητα τῶν δυό τούτων πραγματικοτήτων δέ μπορεῖ νά συλληφτεῖ ἀπό τό ἐγώ τῆς γνώσης, γιατί ἂν στερεᾶ συλληφτεῖ καταλύεται σά θέση ἀπόλυτη ἢ σχέση ὑποκειμένου - ἀντικειμένου, τό ἐγώ τῆς γνώσης παύει νά ὑφίσταται πρωταρχικό καί συνολικό ἐγώ.

Ἡ γνώση καθαυτή δέν εἶναι ήδονή, ἀλλά ἡ δικαιολογία τοῦ ήδονιστῆ, ὕστερα ἀπό τήν ήδονή· ἀκόμα ἡ μόνη ἀνησυχία καί ἀπασχόληση τοῦ ήδονιστῆ, ὅταν ἐπιστρέφει ἀπό τήν ήδονή. Μιλῶ (κι ὄχι μονάχα σέ τοῦτο τό σημεῖο, ἀλλά παντοῦ ὅπου φιλοσοφῶ) γιά τίς πράξεις τοῦ ἀτόμου πού ἔχουν διάθεση συνολική, πού δέν ἀφήνουν πίσω τους τίποτε ἀπό κείνη τήν οὐσία τοῦ ἀτόμου, πού μπορεῖ νά γίνει ἄνθρωπος.

Ἡ γνώση εἶναι ἡ στέρεη τροφή τοῦ ήδονιστῆ· ἕνα ἄτομο πού ἡ μοῖρα του δέν τοῦ ἐπιτρέπει νά πιστέψει μήτε στό Θεό μήτε στόν ἄνθρωπο, δέ μπορεῖ νά βρεῖ ἄλλην πιθανότητα ἀπόλυτου παρά στόν ἔξω κόσμο, παρά στή φύση· ὁ πιό αὐστηρός μονισμός πού βγήκεν ἀπό τέτοια ἀπελπισμένη διάθεση, ἀπό τέτοια ἀπιστία στόν ἄν-

θρωπο (άλλά και από τέτοια λαχτάρα του ανθρώπου),
είναι τὸ σύστημα τοῦ Σπινόζα.

Τοῦτος ὁ φιλόσοφος, ἐκεῖνος πού πλιότερο μᾶς συ-
κινεῖ ἀπὸ τοὺς μεταχριστιανικοὺς φιλοσόφους πού δὲν
πίστεψαν στὸ Χριστό, προτάσσει τὸ Θεὸ σὰ στήριγμα
καὶ σύνολο τῆς ἠθικῆς του, γιὰ νὰ ἐκπληρώσει ἓνα χρέος
πρὸς τὴν ἱστορία καὶ γιὰ εὐσυνειδησία, ὄχι γιὰτι κατὰ
τὸ αἶσθημα ἢ πίστη του πρὸς τοὺς διπλανοὺς του εἶναι
ἀκέραια. Ἡ φύση εἶναι τὸ ἀπόλυτο (ἢ substantia) τοῦ
Σπινόζα.

Ἡ ἡδονὴ ἐμπεριέχει τὴ γνώση· ἡ γνώση δὲν εἶναι
ποτέ βίωση, καὶ δὲ μπορεῖ νὰ καλύψει τὴν ἡδονή,
νὰ τὴν ἀναιρέσει σὲ μιὰ δική της εὐρύτερη παρουσία. Ἡ
γνώση δὲ μπορεῖ νὰ ἐμπεριέχει τὴν ἡδονή, ἐφ' ὅσον ἀπλῶς
ἐμπεριέχεται ἀπὸ τούτη. Ἄλλὰ ἡ ἡδονὴ σὰ γίνεται ἡδο-
νισμός, σὰ γίνεται δηλαδὴ μοναδικὴ βίωση τοῦ ἀτόμου,
δὲ μπορεῖ νὰ τοῦ ἀφήσει ἄλλον τρόπο ἀναζήτησης τῆς
ἀλήθειας καὶ τοῦ ἀπόλυτου ἀπὸ τὴ γνώση· τὸ ἄτομο πού
δὲν πιστεύει, θέλοντας μὴ θέλοντας ἀτενίζει τὸν ἔξω κό-
σμο τὴ φύση σὰ νὰ εἶναι τὸ ἀπόλυτο, καὶ ὅταν ὕστερα
στρέψει τὰ μάτια πρὸς τὸν ἑαυτὸ του, βρίσκεται, χωρὶς
νὰ τὸ ξέρει, ἐπηρασμένο ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του διάθεση,
ἐρευνάει τῶρα τὸν ἑαυτὸ του ζητώντας νὰ τὸ γνωρίσει μὲ
τὸ ἴδιο αἶσθημα πού ζητοῦσε νὰ γνωρίσει τὴ φύση, δὲν
πιστεύει στὸν ἑαυτὸ του δὲ μπορεῖ νὰ πιστέψει στὸν
ἑαυτὸ του.

Ἡ γνώση συνδέει τὸ ἄτομο μ' ἓνα ὑποτιθέμενο ἀπό-
λυτο, πού δὲν τὸ δικαιώνει ἠθικὰ παρὰ μονάχα κατ' ἐπι-
φάνεια, ἀκριβῶς γιὰτι δὲν πρόκειται γιὰ τὸ πραγματικὸ
ἀπόλυτο. Ἀπὸ τὴ φύση θεωρούμενη σὰν τὸ ἀπόλυτο, τὸ
ἄτομο ἀντλεῖ τὸ δικαίωμά του πρὸς τὴν ἐλευθερία, ἀλλὰ
συνάμα καὶ τὸ χρέος νὰ ἐξυπηρετήσῃ μὲ τὴν ἐλευθερία
τούτη, τὴ φύση — πού γίνεται σὲ περιπτώσεις τῆς πιὸ
ἀνεπτυγμένης τούτης νοοτροπίας, ἢ φύση (μὰ πάντοτε
« φύση », natura naturans καὶ natura naturata) τοῦ ἴδιου
τοῦ ἀτόμου, δηλαδὴ ἡ φθαρτὴ του οὐσία, ὁ ἔρωτάς του
κι ὁ θάνατός του, ἢ ἡδονὴ του.

Ἡ γνώση διακρίνει, λένε, τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ ζῶο·

ἀλλὰ ὁ ἄνθρωπος δὲ ζητᾷ νὰ διακριθεῖ ἀπὸ τὸ ζῶο, δὲ ζητᾷ νὰ ἀναιρέσει μιὰ παρόμοια ἀμφιβολία! Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὸ ἄτομο, ὅταν γιὰ ἄτομο ἐννοοῦμε τὸ ὄν ποῦ ἔζησε τὴν πείρα τοῦ ἔρωτα καὶ τοῦ θανάτου. Ἡ γνώση διακρίνει μιὰ φύση ἀπὸ τὴν ἄλλη φύση, διαιρεῖ τὸ σύμπαν σὲ δύο φύσεις, δὲ μπορεῖ περισσότερο.

Ἡ προΐστορία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τὸ ἄτομο (καὶ ἡ φύση, ἀλλὰ ἐδῶ ἡ φύση δὲν ἐνδιαφέρει τὸ φιλόσοφο)· ἡ προΐστορία τοῦ ἀτόμου εἶναι ἡ φύση.

23 — Ἡ ἐλευθερία ποῦ τὸ ἄτομο ἀντλεῖ ἀπὸ τὴ φύση, εἶναι αὐταπάτη ἐλευθερίας, γιὰ τὴ φύση δὲν εἶναι τὸ ἀπόλυτο. Ἄν τοῦ ἀτόμου ἡ παρελθοῦσα κατάσταση, ἡ φύση, εἶταν τὸ ἀπόλυτο, δὲ θὰ μπορούσαμε νὰ ἐξηγήσουμε πῶς τὸ ἴδιο ἄτομο εἶναι μιὰ παρουσία τελειότερη καὶ συνολικότερη ἀπὸ τὴ φύση. Ἄλλὰ τὸ ἄτομο θέλοντας τὴν αὐθαιρεσία του, ζητᾷ τὴν ἐλευθερία του νὰ τὴν ἀντλήσει ἀπὸ τὴ φύση, καὶ δὲ νιώθει πῶς κάνοντας ἔτσι, ἀκριβῶς τότε παραλύει τὴν πραγματικὴ ἐλευθερία του, δεσμεύοντας τὸν ἑαυτό του σὲ μιὰ οὐσία ποῦ δὲν εἶναι πιὰ ἐλεύθερη, δὲν τῆς χρειάζεται ἡ ἐλευθερία ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση καὶ τὴν στέρηση τοῦ ἀτόμου.

Ἄλλὰ τὸ ἄτομο κατὰ συνήθεια (ποῦ ἱστορικὰ ἐξηγεῖται) καὶ κατ'εὐκολία (ποῦ ψυχολογικὰ ἐξηγεῖται) ὀδηγεῖται στὴν ἐλευθερία ἀπὸ τὴ γνώση, καὶ ἔτσι καταλαβαίνουμε σὲ τί ὀφείλεται τὸ σφάλμα του· ἡ γνώση διακρίνει παντοῦ τὴ φύση, τίποτε ἄλλο ἐξὸν ἀπὸ τὴ φύση, γιὰ τὴ ἴδια γνώση εἶναι μιὰ μονομέρεια τοῦ ἀτόμου, κάτι ἀνάμεσα στὴ φύση καὶ στὸ ἄτομο, ἀλλὰ τόσο πιὸ κοντὰ στὴ φύση, ὅσο τὸ ἄτομο ποῦ εἶναι μονάχα ἄτομο καὶ δὲ βλέπει πιὸ ἀψηλά, δὲν τὸ φαντάζεται!

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

24 — Ρωτᾶμε, πῶς μπορεῖ τὸ ἄτομο νὰ νιώσει τ' ἄλλα ἄτομα, νὰ ταυτιστεῖ μαζί μὲ τοῦτα; Εἶναι τὸ ἴδιο σὰ νὰ ρωτᾶμε, πῶς μπορεῖ τὸ ἄτομο νὰ πιστέψει ἐνεργητικὰ στὸν ἄνθρωπο; Ὁ Χριστιανισμὸς διδάσκει ὡς μέσο γιὰ τοῦτο τὸ σκοπὸ, τὴν ἀγάπη· καὶ εἶναι φανερὸ πῶς τὸ τωρινὸ ἄτομο δὲ μπορεῖ νὰ σβύσει μήτε τὴν ἱστορία, μήτε τὸ αἰώνιο παράδειγμα τοῦ Χριστοῦ. Φτάνει ὁμῶς σὲ τοῦτο ἔμμεσα· δὲν τὸ ἀναγκάζει δηλαδὴ ἡ ἐσωτερικὴ του ἐμπειρία, μιὰ ἀβίαστη ἐσωτερικὴ ἐμπειρία, νὰ παραδεχτεῖ τὴν παντοδυναμίαν τῆς ἀγάπης, ὅπως τὴ δέχονταν λ. χ. ἓνας Παῦλος· μᾶλλον ὁ πολιτισμὸς του τὸ ὀδηγεῖ, ἡ γνώση τῆς ἱστορίας τῆς Εὐρώπης, κι ὅταν δὲν κατέχει τούτη, τὸ ἀδιέξοδο πού θὰ παρουσιαστεῖ ἀναπόφευκτα στὸν ἄπιστο ὅταν γεννηθεῖ μέσα του ἡ ἀγαθὴ πρόθεση νὰ ἐπικοινωνήσῃ εἰλικρινά, καὶ ὄχι συμβατικά, μὲ τᾶλλα ἄτομα. Ἡ δευτέρη εἶναι σήμερα στὴν Εὐρώπη ἡ πιὸ συνηθισμένη περίπτωσις· τὸ ἄπιστο ἄτομο ἀντικρύζει τότε σὰν ἰδανικὸ ἀνέφικτο τὴν ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ.

Ἄν ὁμῶς ἡ ἀγάπη δὲν εἶναι ἄμεση ἐσωτερικὴ ἐμπειρία τοῦ τωρινοῦ ἀτόμου, κινδυνεύουμε κάμοντας ἐκκλῆση πρὸς τὸ θαῦμα τῆς ἀγάπης νὰ μὴν εἰσακουστοῦμε, ἀκόμα κι ὅταν ὑποθέτουμε τὴν πιὸ καλὴ θέλησιν στὰ ἄτομα. Δὲ μπορεῖ νὰ παραγνωριστεῖ τὸ γεγονὸς πῶς ἡ ἰδιοσυγκρασία, καὶ μὲ ποιότῃ ἀκρίβεια, ἡ μοῖρα τοῦ τωρινοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀτόμου εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ κείνη τοῦ ἀτόμου τῆς πρώτης Χριστιανικῆς ἐποχῆς. Διαστρεβλώνοντας τὴ σημασίαν τοῦ ἀναμφισβήτητου τούτου γεγονότος, εἶναι γνωστὸ πόσο προσπάθησαν οἱ φιλόσοφοι τῶν διαφόρων ἀποχρώσεων τοῦ ὕλισμου καὶ τοῦ θεικισμοῦ, ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Βολταῖρ ἴσαμε σήμερα, νὰ πολεμήσουν τὴ χριστιανικὴ ἀλήθειαν. Καὶ βέβαια τὸ ἐπιχείρημά τους εἶταν σοβαρὸ· ἀλλὰ σοβαρὸ μονάχα γιὰ τὴ διαπίστωση μιᾶς σταματημένης πραγματικότητος, μιᾶς πραγματικό-

τητας παροδικῆς ἐφ' ὅσον τὴν ἀφαιρέσουμε ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν ἱστορία του· μήτε τὸ Θεὸ μήτε τὸν ἄνθρωπο, καὶ τὴν τάξην πού ἀπ' αὐτοὺς ἀπορρέει, μποροῦν νὰ διασαλέψουν οἱ ὑλιστῆς καὶ οἱ θετικιστῆς, γιατί ἀπλῶς δὲ θίγουν δὲ βλέπουν μήτε τὸ Θεὸ μήτε τὸν ἄνθρωπο. Ὅμως τὸ τωρινὸ ἄτομο ὕστερα ἀπὸ τὸν μόχθο τοῦ Μεσαίωνα τῆς μεταρρύθμισης τοῦ Λούθηρου τῆς Γαλλικῆς ἐπανάστασης, ὕστερα ἀπὸ μιὰ τόσο βαθειὰ ἱστορία, πού τὴ σημασία της βέβαια ὑποπτευόμαστε καὶ κάποτε ἀρπάζουμε, ἀλλὰ ἀκόμα σήμερα δὲν κατακτήσαμε ὀλάκερη, τὸ τωρινὸ ἄτομο, ἐπαναλαμβάνω, ἀκόμα καὶ σὲ μᾶς τοὺς Ἕλληνας, πού εὐτυχῶς βρισκόμαστε πιὸ κοντὰ στὴ χριστιανικὴ πραγματικότητά ἀπ' ὅσο συμβαίνει στοὺς ἄλλους λαοὺς τῆς Δύσης, χρειάζεται νὰ ὁμολογηθεῖ πὼς διαφέρει σὰ βίωση ἀπὸ τὸ ἄτομο τῶν χρόνων τοῦ Χριστοῦ.

Ἐδῶ, ἄς ἐξηγήσουμε τί ἐννοοῦμε στὴν προκειμένη περίπτωσι (καὶ ὅπου ἄλλοῦ τὸν ἴδιον ὄρον μεταχειρίζομαστε), μὲ τὴ λέξην «βίωσι». Βίωσι λέω τὸ αἶσθημα τοῦ ἀτόμου (ὅλον ἐκεῖνο τὸν κόσμον τοῦ ἀτόμου πού, ἀνήκοντας στὸ ἄτομο, δὲ γίνεται δὲν ἀναλύεται δὲν καταλήγει σὲ γνώσιν)· κ' αἶσθημα ἐννοῶ ἓνα σύνολον πού ἀνταποκρίνεται στὸ σύνολον τοῦ ἀτόμου, γιατί ὅπως κρίνω πὼς δὲ μπορῶ νὰ διαιρέσω τὸ ἄτομο, ἔτσι κρίνω πὼς δὲ μπορῶ νὰ διαιρέσω τὸ αἶσθημα· βίωσι λοιπὸν εἶναι γιὰ μένα ἓνα τέτοιον αἶσθημα μαζί μὲ τὴ μορφήν πού παίρνει. Καί, πιὸ αὐστηρά, βίωσι ἐννοῶ τὸ χωρὶς ἀντίφαση αἶσθημα ἑνὸς ἀτόμου. Κρίνω πὼς μονάχα ἀπὸ τὸ σημεῖον ὅπου τὸ αἶσθημα ἐκδηλώνεται χωρὶς ἀντίφαση εἶναι γόνιμον, γιατί εἰλικρινῆς, κρίνω πὼς τὸ ἄτομο δὲ μπορεῖ ν' ἀποφύγει τὴν εἰλικρίνειαν, καὶ πὼς κατὰ συνέπειαν ἔχει τοῦλάχιστον μιὰ στιγμὴν βίου ὅπου δὲν ἀντιφάσκει μὲ τὸν ἑαυτόν του. Χρέος τοῦ φιλοσόφου ν' ἀνακαλύψει τὸ χωρὶς ἀντίφαση αἶσθημα ἑνὸς ἀτόμου, γιατί ὁ φιλόσοφος ἔχει ἐμπιστοσύνην στὸ ἄτομο, δηλαδὴ πιστεῦει στὴν ἰκανότητά του νὰ εἶναι εἰλικρινῆς. Ἀλλὰ τὸ πιὸ παράδοξον εἶναι πὼς τὸ ἄτομο μπορεῖ νὰ εἶναι εἰλικρινῆς, καὶ νὰ μὴν τὸ ξέρει· γιατί βέβαια κάθε ἄτομο στὴν ἐνέργειάν του

άπαντᾶ ἓνα ὄριο γιὰ τὴν πράξη ὅπου δὲ μπορεῖ νὰ κομματιάξει τὴν ὑπόστασή του, δὲ μπορεῖ ν' ἀντιφάσκει ἀνάμεσα σ' ὅ,τι λέγεται ὑποσυνείδητο καὶ σ' ὅ,τι λέγεται συνείδηση· καὶ εἶναι ὑποχρεωμένο μολαταῦτα νὰ πράξει, καὶ πράττει κατὰ συνέπεια εἰλικρινά. Τότε μονάχα ὁ φιλόσοφος προσέχει τὸ αἴσθημα τοῦ ἀτόμου, καὶ τοῦ δίνει ἓνα ὄνομα· γιὰτὶ τότε πραγματικά ὁ φιλόσοφος ἔχει ἀποκτήσει ἓνα σταθερὸ ἐγκόσμιο ἔρεισμα . . .

Ἡ ἀγάπη δὲ μπορεῖ νὰ γίνει βίωση στὸ τωρινὸ ἄτομο, γιὰτὶ τοῦτο δὲν ἀγνοεῖ ποτέ του τὴ δική του ἀτομικὴ ζωὴ τὸ δικό του ἀτομικὸ θάνατο, τὸ φαινόμενο δηλαδὴ ἐκεῖνο ποῦ ἀπὸ τοὺς πιὸ πολλοὺς παρεξηγεῖται καὶ ὀνομάζεται — κατὰ παρεξήγηση — « ἐγωισμὸς ». Σ' ἓνα ἄτομο ποῦ θεωρεῖ θάνατο τὴν ἁμαρτία — τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα τοῦ Ἀδάμ, μέ τὴν τιμωρία ποῦ συνεπάγεται, τὴν ἔξοδο ἀπ' τὸ γήινο Παράδεισο, ἀπ' τὸ Ἑδέμ, — ὅπως εἶναι τὸ ἄτομο τῆς πρώτης χριστιανικῆς ἐποχῆς, μπορεῖ νὰ γίνει, καὶ γίνηκε, ἡ ἀγάπη βίωση. Ἐνα τέτοιο ἄτομο δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ διαφυλάξει τὴ ζωὴ του, γιὰτὶ καὶ τὴ γέννησή του μπορεῖ νὰ θεωρήσει προπατορικὸ ἁμάρτημα — βλέπε πάνω στὴν ἐρμηνεία τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος τὰ ὅσα ἔγραψε ὁ Κίρκεγκωρντ, ποῦ εἶναι ἀπὸ τοὺς πλησιέστερους σ' ἐμᾶς φιλοσόφους καὶ ἴσως ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους ὄλων τῶν ἐποχῶν, ἐκεῖνος ποῦ ἔγραψε σχετικὰ τὰ ὀξυδερκέστερα, — ἔτσι ἄμεσα καὶ αὐθόρμητα μπορεῖ καὶ περιφρονεῖ τὴ ζωὴ του, ἄμεσα καὶ αὐθόρμητα δὲ φοβᾶται τὸ φυσιολογικὸ θάνατο, ἀπλῶς γιὰτὶ ὅταν θάνατος εἶναι τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα, δὲν ὑφίσταται χῶρος γιὰ ἄλλο θάνατο . . . Ἡ ἀγάπη κατὰ συνέπεια δὲ βρίσκει ἐμπόδια στὸν ἐγωισμό — γιὰτὶ ἐγωισμὸς δὲ γεννιέται πάνω στὴν περιφρόνηση τῆς ζωῆς, — γιὰ νὰ γίνει βίωση, γιὰ νὰ γίνει δηλαδὴ ἓνα αἴσθημα, τὸ μόνον αἴσθημα ἐνὸς ἀτόμου.

Τὸ πρόβλημα τώρα γιὰ μᾶς εἶναι, πῶς θὰ φτάσουμε κ' ἐμεῖς στο ἀποτέλεσμα τῆς πρώτης χριστιανικῆς ἐποχῆς, στὸ νὰ ἐπιτύχουμε δηλαδὴ τὴν ταύτιση τοῦ ἀτόμου μὲ τ' ἄλλα ἄτομα, χωρὶς ἂν ὄχι τὸ ἐφόδιο τῆς ἀγάπης, πάντως χωρὶς τὴν ἀγάπη σὰ βίωση. Τὸ παράδειγμα τοῦ

Χριστού, τὸ παράδειγμα τοῦ Θεοῦ - Ἀνθρώπου, εἶναι παράδειγμα, εἵμαστε βέβαιοι γιὰ τοῦτο, καί γιὰ μᾶς, καί γιὰ τοὺς χριστιανοὺς ὅλων τῶν ἐποχῶν, καί, πιστεύουμε, γιὰ ὅλα τ' ἄτομα τῆς γῆς καί ὅλων τῶν μελλούμενων ἐποχῶν. Κανένας μας, ὅταν πιστέψει, ὅταν δώσει ἓνα λόγο στὴ γέννησή του, δὲ μπορεῖ ν' ἀποφύγει τ' ὄραμα τὸ νόημα καί τὴν ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ - Ἀνθρώπου. Ἀλλὰ πῶς, ἡμεῖς τὰ τωρινὰ ἄτομα, ἡμεῖς ποὺ ἔχουμε στίς φλέβες τὸ δηλητήριο τοῦ ἡδονισμοῦ τῶν πρόσφατων αἰώνων τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας, καί ποὺ κατὰ συνέπεια μᾶς ἀποκλείεται ἡ ὁδὸς τῆς ἀγάπης, γιατί ἡ ἀγάπη δὲ μπορεῖ νὰ μᾶς γίνῃ ἀνάγκη, πῶς οἱ τέτοιοι ἡμεῖς θὰ ἐπιτύχουμε ὁ Θεός - Ἀνθρώπος νὰ διαμορφώσει ὀλάκερο τὸ βίβιο μας, νὰ βρῖσκεται παρὼν σ' ὅλες τὶς πράξεις μας, νὰ γίνῃ ἔμμονη ἐνεργητικὴ πίστη;

25 — Χρειάζεται, νομίζω, θαρραλέα ν' ἀντικρύσουμε τὸν ἡδονισμό μας. Τὸ τωρινὸ ἄτομο ἐκτιμᾷ τὴ γέννησή του, λατρεύει τὴ ζωὴ του, καί κατὰ συνέπεια δὲ μπορεῖ ποτὲ ἄμεσα, χωρὶς προσπάθεια, νὰ μὴ φοβηθεῖ τὸ θάνατο. Ὁ θάνατος εἶναι τὸ κύριο ἄμεσο πρόβλημα τοῦ τωρινοῦ ἀτόμου· τὸ ἄτομο νιώθει πῶς, ἂν δὲ λύσει τοῦτο τὸ πρόβλημα, ὅμως καί τότε μὲ τὸ θάνατο θὰ πάψει νὰ ὑφίσταται σὰν ἄτομο· νιώθει κατὰ συνέπεια πῶς ὁ θάνατος εἶναι τὸ μόνον πρόβλημα, ποὺ δὲ μπορούμε ν' ἀναβάλλουμε στὴν ἐποχὴ τῆς προτίμησής μας τὴ λύση του, καταλαβαίνει ἄμεσα πῶς ὅπωςδήποτε ὁ θάνατος ἀποτελεῖ ἓνα ὄριο γιὰ τὸν ἑαυτό του. Ποιὸ ἄμεσότερο πρόβλημα γιὰ τὸ ἄτομο, ἀπὸ κεῖνο ποὺ βρῖσκεται στὴ ρίζα τῆς ὑπόστασής του, ἀπὸ κεῖνο ποὺ ἀρνεῖται στὴ ρίζα τὴν ὑπόστασή του; Δὲν ὑφίσταται πιὸ ἄμεσο πρόβλημα γιὰ τὸ ἄτομο, σὰν τοῦλειψε τ' ὄραμα τοῦ Θεοῦ, ἀπὸ τὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου· κατὰ συνέπεια, ἂν θέλουμε ξανά νὰ ὀδηγήσουμε τὸ τωρινὸ ἄτομο στὴν πίστη στὸ Θεό - Ἀνθρώπο, πρέπει ἀναγκαῖα νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ τὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου. Ὁ Ντοστογιέφσκι στοὺς Δαιμονισμένους δείχνει στὸ πρόσωπο τοῦ Κυρίλλοφ πῶς μάντεψε ὅ,τι ὑποστηρίζουμε πιὸ πάνω ἡμεῖς, μάντεψε δηλαδὴ πῶς τὸ πρῶτον πρόβλημα ποὺ ἔχει χρέος νὰ λύσει τὸ ἄτομο, εἶναι τὸ

πρόβλημα τού θανάτου. Ὁ Κυρίλλοφ ἔχει βάλει σκοπὸ ν' αὐτοκτονήσῃ· ἀλλὰ σημασία δὲν ἔχει ἡ αὐτοκτονία του, μὰ ὁ λόγος αὐτῆς· ὁ Κυρίλλοφ τὸ λέει καθαρά, ἀποκλείει τοὺς λόγους ποὺ ὀδηγοῦν στὴν ἀπόφασή τους ὄσους αὐτοκτονοῦν, ὁ λόγος τῆς πράξης του ὁ ἀπώτερος σκοπὸς του εἶναι διαφορετικοί· θέλει ν' αὐτοκτονήσῃ γιὰ νὰ νικήσῃ τὸ φόβο τοῦ θανάτου, κ' ἔτσι — παρατηρεῖστε τοῦτο — νὰ γίνῃ ἐλεύθερος. Ὁ συνομιλητῆς του δὲν καταλαβαίνει· — Πῶς θὰ εἶστε ἐλεύθερος, ἐφ' ὅσο θὰ εἶστε πεθαμένος ; Ἴσως δὲ θὰ ἔχετε καιρό ! Καταλαβαίνει ὅμως ὅποιος θέτει σὰν ἀναγκαῖα τὴ σχέση ἄτομο - ἄνθρωπος.

Ἐνας φιλόσοφος τῆς ἐποχῆς μας, ὁ Μπερντιάεφ, νιώθει τὸ θάνατο σὰν ἀπόλυτη μοναξιά· δὲν τονίζει ὅμως πῶς πρόκειται γιὰ τὴν ἀπόλυτη μοναξιά τοῦ ἀτόμου πῶς δηλαδὴ εἶναι ἡ φυσιολογικὴ συνέπεια τῆς ἀρχικῆς θεληματικῆς μοναξιᾶς τοῦ ἀτόμου. Στὴν ἀντικειμενοποίηση διαβλέπει ὁ Μπερντιάεφ τὴν πηγὴ τῆς καταδίκης τοῦ ἀνθρώπου (γιατὶ δὲν κάνει τὴ διάκριση ποὺ ἐμεῖς τονίζουμε τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ἂν καὶ αὐτὸς ἔχει ἰδανικὸ τὸ Θεό - Ἄνθρωπο ὅπως ἐμεῖς)· ἡ κριτικὴ του δηλαδὴ τοῦ τωρινοῦ ἀτόμου σταματᾷ σὲ μιὰ λειψὴ κριτικὴ τῆς ἰδεοκρατίας, τῆς γνώσης, τῆς σχέσης ὑποκειμένου-ἀντικειμένου (λειψὴ γιατί δὲ νιώθει σὲ ποιά ἀνησυχία καὶ ἀνάγκη τοῦ ἀτόμου ἀπαντᾷ ἢ γνώση)· κατὰ τὴ γνώμη μας μιὰ παρόμοια κριτικὴ γιὰ νὰ εἶναι πιὸ γόνιμη πρέπει νὰ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ μοῖρα τοῦ τωρινοῦ ἀτόμου, ἀπὸ κείνη ποὺ καθόρισα βίωσή του· τότε μονάχα πραγματικὰ θὰ εἶναι πρόσφορη. Ἀπὸ τὴν ἀπιστία τοῦ τωρινοῦ ἀτόμου, καὶ τὴν πίστη στὸ ἄτομο ποὺ ὑπονοεῖ καὶ ὑποθάλλει, ὀφείλουμε νὰ ὀδηγήσουμε τὴ διάνοια καὶ τὸ αἶσθημα τοῦ τωρινοῦ ἀτόμου, κάτω ἀπὸ τὴν πυκνὴ καὶ αὐστηρὴ λογικὴ τῆς πίστεως στὸν ἄνθρωπο, ποὺ ὁ φιλόσοφος προσπαθεῖ νὰ κάνει παράλληλα γιὰ τὸν ἑαυτὸ του βίωση· ὀφείλουμε, λέω, μὲ τέτοιο τρόπο νὰ ὀδηγήσουμε τὸ τωρινὸ ἄτομο στὴν ταύτιση ἄτομο-ἄνθρωπος, στὴν πίστη στὸ Θεό - Ἄνθρωπο.

26 — Ἡ ἀγάπη, σὰ βίωση, λείπει στὸ τωρινὸ ἄτομο, ποὺ δὲ μπορεῖ πιὰ νὰ τὴν ξαναποκτήσῃ (γιὰ τοῦτο ὁ

Ρεμπώ γράφει κάπου μ' ἐξαίσιον ποιητικὴ διορατικότητά·
L' amour est à réinventer. Ἡ ἀγάπη χρειάζεται πάλι νὰ ἀνακαλυφτεῖ· καὶ ἄλλοῦ σὲ μιὰ στιγμή αὐταπάτης κ' ἐνθουσιασμοῦ τονίζει μὲ ἀκόμα περισσότερὴ ἀπόφαση τὴν πεποίθησή του· L' amour, mesure parfaite et réinventée... (Ἡ ἀγάπη, μέτρο τέλειο καὶ ποῦ πάλι ἀνακαλύφθηκε...)· γιὰτί, γιὰ νὰ κερδίσει τὴν ἀγάπη σὰ βίωση, θὰ ὀφείλει τὸ ἄτομο νὰ πάει ἐνάντια στὴν ἱστορία του, νὰ ἐπιστρέψει στὸ παρελθόν καὶ νὰ λησμονήσει ὀλότελα τὸ παρόν· λύση ἀδύνατη, ποῦ κατὰ συνέπεια δὲ μπορεῖ νὰ ὑπολογίσει ὁ φιλόσοφος.

Ὁ θάνατος ὅμως θέτει διαφορετικὰ τὸ πρόβλημα· ὁ θάνατος εἶναι μιὰ πραγματικότητα ποῦ τὸ τωρινὸ ἄτομο δὲ μπορεῖ ν' ἀγνοήσει· ἀκριβῶς γιὰτί τὸ ἄτομο διακρίνει τὸν ἑαυτὸ του ἀπὸ τ' ἄλλα ἄτομα, μ' ἓνα αἶσθημα ποῦ δὲ βρῆκε ἴσαμε σήμερα μιὰ σταθερὴ ἐγκόσμια πηγὴ ἄρνησης, ἀκριβῶς γιὰ τοῦτο δὲν ἀπαντᾷ ἄλλην ἄρνηση τοῦ ἑαυτοῦ του παρὰ στὸ φυσιολογικὸ θάνατο. Καὶ γιὰ τοῦτο ἐμεῖς ὑποστηρίζουμε πῶς μονάχα ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο σημεῖο τῆς ἀντιμετώπισης τοῦ θανάτου, μπορεῖ τὸ τωρινὸ ἄτομο νὰ φτάσει στὴν πίστη στὸ Θεό - "Ἀνθρωπο. Γιὰ μᾶς ἡ πίστη στὸ Θεό - "Ἀνθρωπο ὀφείλει νὰ εἶναι τὸ ἰδανικὸ τῶν ἀτόμων ὅλων τῶν ἐποχῶν· πάνω σὲ τοῦτο σχεδὸν δὲ δεχόμεστε συζήτηση. Κεῖνο ποῦ χρειάζεται ὁ φιλόσοφος ν' ἀναζητήσει εἶναι, ποιὸς ὁ δρόμος, ὁ μόνος δρόμος, ποῦ τὸ ἄτομο τῆς ἐποχῆς του θ' ἀκολουθήσει γιὰ νὰ φτάσει στὴν πίστη στὸ Θεό - "Ἀνθρωπο. Ὁ δρόμος καὶ ἡ ἀφετηρία τοῦ δρόμου. Ξεκινᾶμε λοιπὸν ἀπὸ τὸ τωρινὸ ἄτομο καὶ τὴ βίωσή του· καὶ λέμε πῶς ἡ γόνιμη βίωση τοῦ ἀτόμου θ' ἀρχίσει ἀπὸ τὴν πραγματικότητά ἐκεῖνη ποῦ εἶναι καὶ δὲν εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ μᾶς τοὺς ἴδιους καὶ ποῦ δὲ μπορούμε ν' ἀποφύγουμε, ἀπὸ τὴ μοῖρα ἐκεῖνη ποῦ εἶναι ἡ ἴδια γιὰ ὅλα τ' ἄτομα, καὶ ποῦ τὰ ἐξισώνει τόσο ὥστε ἀναγκάζει τὰ εἰλικρινῆ ἄτομα ν' ἀποδεχτοῦν πῶς ὑφίσταται ἓνα σημεῖο τοῦ χρόνου ὅπου δὲ διακρίνεται πιά τὸ ἄτομο ἀπὸ τὸ ἄλλο σύμπαν. Ἡ πραγματικότητά τούτη εἶναι ὁ θάνατος, ποῦ, ὅπως γράψαμε κίβλας, εἶναι τὸ σύνολο ἐκεῖνο ὅπου ἀκόμα κι ὁ ἄπιστος φτάνει.

Στην πίστη στο Θεό - "Ανθρωπο θά φτάσει τὸ τωρινὸ ἄτομο ἀπὸ τῆ θέσης ἐκείνη, ὅπου εἶναι ἀπλᾶ ἓνα εἰλικρινές ἔστω καὶ ἄπιστο ἄτομο, πού λαχταρᾷ τὴν ἀλήθεια, καὶ εἶναι ἀποφασισμένο νὰ τῆ βρεῖ, ἂν καί, χωρὶς τὸ θαῦμα τῆς ἀγάπης, χωρὶς τὴν ἀγάπη σὰ βίωση, νιώθει τόσο πιὸ δύσκολο τὸ δρόμο ἀπὸ κείνο πού εἶταν στὴν αὐγὴ τοῦ πολιτισμοῦ μας. Μονάχα ἀπὸ τὸ στοχασμὸ τοῦ θανάτου μπορεῖ ὁ ἄπιστος ν' ἀντλήσει τὴν ἀπαραίτητη δύναμη τόσο γιὰ νὰ φτάσει στὴν πίστη ὅσο γιὰ νὰ κάμει ὅποιον ἔργο διάρκειας, γιὰ νὰ δημιουργήσῃ δηλαδὴ πολιτισμό.

27 — Δὲν ὑφίσταται ἄλλος θάνατος ἐξὸν ἀπ' τὸ θάνατο τοῦ ἀτόμου. "Άμεση πραγματικότητα ἄλλη ἀπ' τὸ ἄτομο δὲν εἶναι μῆτε ἡ ὄρατὴ φύση μῆτε τὸ ἄλλο ἄτομο, ἀλλὰ ὁ θάνατος ὁ δικὸς του θάνατος. Τὸ περήφανο καὶ ματαιόδοξο ἄτομο, τὸ κατὰ παρεξήγησιν ἐγωιστικὸ ἄτομο, τὸ τωρινὸ εὐρωπαϊκὸ ἄτομο, δὲ θίγεται ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τοῦ ἄλλου ἢ τῶν ἄλλων ἀτόμων, γιατί εἰλικρινὰ καὶ ὑποστασιακὰ ποτέ δὲν παθαίνεται γι' αὐτὴ ἢ μόνη ἀπτὴ ἄλλη πραγματικότητα πού τοῦ τυχαίνει εἶναι ἐκείνη τοῦ δικοῦ του θανάτου, πού εἶναι ἄλλωστε ὁ μόνος θάνατος, γιατί, ὅπως εἶπαμε πιὸ πάνω, δὲν ὑφίσταται ἄλλος θάνατος ἐξὸν ἀπ' τὸ θάνατο τοῦ ἀτόμου. Μονάχα ἀνάμεσα στὴ δικὴ του ζωὴ καὶ στοῦ δικό του θάνατο κινεῖται ἀβίαστα τὸ ἄπιστο ἄτομο· ὅσο τοῦ λείπει ἢ πίστη στοῦ Θεοῦ - "Ανθρωπο, ὁ χῶρος τῆς ὅλης πραγματικότητος, τοῦ εἶναι ὁ χῶρος τοῦ σώματός του· ἡ ὑπόστασή του εἶναι τὸ σῶμα του μὲ ἀμφίβολες προεκτάσεις πού γιὰ νὰ πάρουν ὄψην εἰλικρίνειας λέγονται ἀντίθεσες στοῦ σώμα, καὶ καλοῦνται κατὰ σύγχυση ἢ κατ' ἀφέλειαν (ἢ ἱστορία ἐδῶ εἶναι ἱστορία μιᾶς αὐταπάτης), ψυχικές· τὸ σῶμα διευθύνει τὸν ἡδονιστὴ καί, πιὸ ἀναλυτικά (γιὰ νὰ γίνῃ περιττὴ κάθε λεπτομερέστερη ἐξήγησις), ἡ γέννησις κι ὁ θάνατος ὁδηγοῦν τὸν ἡδονιστὴ. "Όμως γιὰ τὴ γέννησις ὁ φιλόσοφος δὲν ἐνδιαφέρεται· ἡ γέννησις εἶναι ἓνα δῶρο πού τὸ ἄτομο πάντοτε δέχτηκε· ἡ εὐθύνη τοῦ ἀτόμου δὲ μπορεῖ ν' ἀναφερθεῖ στὴ γέννησις, γιατί ἡ γέννησις ἀποτελεῖ πάντοτε ἓνα παρελθὸν γιὰ τὸ ἄτομο· παρὸν τοῦ εἶναι μονάχα ἡ ζωὴ, καὶ σὰν κίνδυνος ἔμμοнос

για τὴ ζωὴ, παροῦσα τοῦ εἶναι καὶ ἡ ἄλλη πραγμα-
τικότητα, ὁ θάνατος· ἀγνάντια στὸ παρὸν ἀναλαμβάνει
τὴν εὐθύνη τοῦ τὸ ἄτομο.

28 — "Ὅταν δὲ φοβούμαστε πιά τὸ θάνατο, ὅταν
σκοτώσαμε μιὰ για πάντα τὸ φόβο τοῦ θανάτου, τότε γι-
νόμαστε ἐλεύθεροι — ἔτσι σκέπτονταν ὁ ἥρωας τοῦ
Ντοστογιέφσκι, ὁ Κυρίλλοφ. "Ἐτσι σκεπτόμαστε κι' ἐμεῖς·
μονάχα πού δὲ λέμε πὼς « γινόμαστε ἐλεύθεροι »· λέμε
κάτι ἄλλο· λέμε πὼς παύουμε νὰ εἴμαστε ἄτομα, παύ-
ουμε σὰν ὑπόσταση καὶ σὰ βίωση νὰ εἴμαστε ἄτομα,
ὅταν μιὰ για πάντα καταστρέψαμε τὸ φόβο τοῦ θανάτου,
ἀψηφήσαμε ὅλα ἐκεῖνα τὰ πιὸ εὐκόλα ἀλλὰ τόσο ἄπια-
στα νὰ θυσιαστοῦν, ὅλη τὴ ματαιότητα τῆς ἀτομικῆς ζωῆς.
"Ὅταν λὲς ὁμως « πὼς κατάστρεψες τὸ φόβο τοῦ θανά-
του », καὶ τὸ λὲς μὲ εἰλικρίνεια, καὶ δὲν αὐταπατάσαι,
τοῦτο ἀρκεῖ· ἀρκεῖ σὰ διαπίστωση πὼς ἔπαψες νὰ εἶσαι
ἀτομιστής, ἀρκεῖ για νὰ εἴμαστε βέβαιοι πὼς τώρα εἶσαι
ἔτοιμος νὰ συνεργαστεῖς σ' ἓνα ἔργο πραγματικοῦ πολι-
τισμοῦ, πὼς ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὴ σκλαβιά στὸ ὑποσυ-
νεῖδητο, εἰλικρινὰ καὶ ὠριμα βοηθᾷς καὶ σὺ για τὴ μιὰ
ἀλήθεια, κοπιᾷζεις για νὰ πιστέψουν καὶ οἱ ἄλλοι στὸ
Θεὸ - "Ἀνθρωπο. Ποιὸς ὁμως πράττει, σὰ νὰ εἶχε σκοτώ-
σει για ὅλες τὶς στιγμὲς τοῦ βίου τοῦ τὸ φόβο τοῦ θανά-
του; Καὶ ποιὸς, περιφρονώντας τὸ θάνατο, ἔχει σαφῆ
σκοπὸ νὰ περιφρονῆσει καὶ τὸ ἄτομο, νὰ ἐξουδετερώσει
τὸ ἄτομο συνάμα; Σὲ κανέναν εὐρωπαϊκὸ λαὸ ἢ περι-
φρόνηση τοῦ θανάτου δὲ διαμορφώνει τὸ βίον σὲ μιὰ κα-
θαρὴ κ' εὐθεία ἀντιατομικὴ κατεύθυνση. Λέμε τοῦτο,
γιατὶ νομίζουμε πὼς μιὰ συνεπῆς καὶ συνεχῆς ἀντιατο-
μικὴ ἀγωγή φέρνει τὸ ἄτομο εἴτε σ' ἓνα λογικὸ ἀδιέξοδο
εἴτε στὴν πίστη στὸ Θεὸ - "Ἀνθρωπο. Μιὰ εἰλικρινῆς καὶ
ὀλοκληρωτικὴ ἀντιατομικὴ ἀγωγή δὲ μπορεῖ νὰ ὀδηγή-
σει τὸ ἄτομο σὲ μιὰ πίστη μονομερῆ, σὲ μιὰ πίστη πού
ἀδιαφορεῖ για τὴν πίστη τῶν ἄλλων ἀτόμων· ἂν φέρνει
σὲ πίστη, θὰ φέρνει, ἀργὰ ἢ γρήγορα, στὴν πίστη στὸ
Θεὸ - "Ἀνθρωπο. Δὲ λογαριάζω ἐκεῖνη τὴν περιφρόνηση
τοῦ θανάτου πού κάποτε τὸ μεθυσμένο ἔνστιχτο νιώθει·
μ' ἐνδιαφέρει μονάχα ἡ παροῦσα σ' ὄλο ἓνα βίον περιφρό-

νηση τοῦ θανάτου, περιφρόνηση πού θά εἶναι μονάχα ἀπόδειξη πῶς ἓνα πρόσωπο ἔπαψε νά συμπεριφέρεται σάν ἄτομο, καί ὅμως πράττει μονάχα ἀπόδειξη τέτοια, τίποτε ἄλλο δέ χρειάζεται ν' ἀποδειχτεῖ ἢ νά ἐκδηλωθεῖ.

29 — Τό ἄτομο μπορεῖ νά θέλει ἢ νά μὴ θέλει, νά φοβᾶται ἢ νά μὴ φοβᾶται τὸ θάνατο. Ὁ θάνατος πού δέ γίνηκε ἀκόμα τέτοιο ἀντικείμενο, θά ἐνδιαφέρει ἀσφαλῶς τὸν ἐπιστήμονα, δὲν ἐνδιαφέρει ὅμως τὸ φιλόσοφο. (Ὁ φιλόσοφος ἀπολαμβάνει τὸν καρπὸ τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ δὲ συμμετέχει στὸ πάθος τοῦ ἐπιστήμονα κατὰ τὸ δρόμο τῆς ἀμφιβολίας. Ἀπασχολεῖται ὁ φιλόσοφος νά διευκολύνει, νά κάνει ἀπαραίτητη, γιὰ τίς διάνοιες τῶν ἀτόμων τὴν πίστη στὸν ἄνθρωπο. Προστατεύει τὴν ἔμφυτη πίστη στὴ ζωὴ, πού εἶναι προνόμιο τοῦ ἀτόμου· τὴν πίστη ἐκείνη πού προαγγέλει τὸν ἄνθρωπο. Βοηθαί ὅπως ἡ πίστη τούτη ἀκολουθήσει τὴν εὐθεία ὁδὸ, γιὰτὶ ἄλλο τίποτα δὲ χρειάζεται). Συγκεκριμένος καὶ γεμάτος συνέπειες γιὰ τὸ φιλόσοφο εἶναι μονάχα ὁ θάνατος ἐκεῖνος, πού ἐμεῖς θέλουμε ἢ δὲ θέλουμε, φοβούμαστε ἢ δὲ φοβούμαστε. Ἄς μελετήσῃ ἢ ἐπιστήμη τὸν ἄλλο ἀόριστο θάνατο. Πάντως πρέπει ἐδῶ νά τονιστεῖ, πῶς ὅλος ὁ θάνατος τείνει νά γίνῃ μὲ τὴν πρόοδο τοῦ ἀτόμου, θάνατος πού ἐμεῖς θέλουμε ἢ δὲ θέλουμε, φοβούμαστε ἢ δὲ φοβούμαστε· ὅσο πληρέστερος γίνεται ὁ βίος τοῦ ἀτόμου, τόσο λιγότερο διαρκεῖ ἄσχετος πρὸς ἓνα ἀκέραιο ἄτομο ὁ θάνατος.

30 — Τό ἄτομο πού δίκαια καὶ εἰλικρινὰ δὲ θέλει τὸ θάνατο, εἶναι τὸ νεανικὸ ἀφελὲς ἄτομο, τὸ στερούμενο ἀκόμα τὴν πρώτη πείρα τῆς ζωῆς, τὸν ἔρωτα. Ὅποιος δὲ γεύτηκε τὸν ἔρωτα, μονάχα σὰ νοσηρὸν πόθο μπορεῖ νά τρέφῃ τὴν περιέργεια νά πειραματιστεῖ τὸ θάνατο. Ἀλλὰ ὁ φιλόσοφος παρακάμπει τὴν ἀρρώστια, πού ἀφήνει στὸ βλέμμα τοῦ ἐπιστήμονα· ὁ φιλόσοφος καλλιεργεῖ τὴν ὑγεία. Πρῶτα λοιπὸν δὲ θά θελήσουμε τὸ θάνατο· ὕστερα ἀπὸ τὸν ἔρωτα δὲ θά φοβηθοῦμε τὸ θάνατο. Τ' ὄριμο ἄτομο, τὸ ἄτομο ἐκεῖνο πού στὸν ἔρωτα ἀγκάλιασε τὸ δεύτερο φύλο καὶ γίνηκε ἔτσι ἄρτιο ἄτομο, πού μπορεῖ νά παραγάγῃ τὴ φύση ἐκείνη ὅπου θά φυτρώσῃ ἄλλο ἄτομο· τ' ὄριμο ἄτομο, γιὰ ὅσα εἶπαμε, λογικὰ μπο-

ρεῖ νὰ μὴ φοβηθεῖ τὸ θάνατο· καὶ μάλιστα, χωρὶς νοσηρότητα ἢ ἐνστιχτώδη ἀπερισκεψία, χρειάζεται ν' ἀναζητήσει νὰ τὸν ἀντιμετωπίσει!

31 — Κεῖνο ποὺ ὅλοι οἱ λαοὶ τῆς γῆς ἐνδόμυχα ζητοῦν εἶναι μιὰ καὶ μόνη θρησκεία· ἢ μιὰ καὶ μόνη θρησκεία εἶναι τὸ τέρμα τῶν πολιτικῶν προσπαθειῶν ὅλων τῶν λαῶν ὅλων τῶν ἀτόμων τῆς γῆς, ἐκεῖνο τὸ τέρμα ποὺ θὰ τοὺς ἐπιτρέψει μὲ περηφάνεια καὶ μὲ εἰλικρίνεια νὰ ὁμολογήσουν στὸν ἑαυτὸ τους πῶς ἀληθινὰ κατὰκτησαν τὴ γῆ. Τότε ἴσως θὰ μπορέσουν, χωρὶς ἄκαιρους πειραματισμοὺς καὶ ἀνώφελη δυσπιστία, νὰ ἐπιχειρήσουν μὲ ὅλες τους τίς δυνάμεις καὶ μ' ἓνα μόχθο ποὺ δὲν ἀπαντάει ἐσωτερικοὺς δισταγμοὺς, τὸν κρυφὸ πόθο τῆς ἐπιστήμης, ποὺ εἶναι ἡ ἀφομοίωση τῆς φύσης, τῆς ὀρατῆς φύσης, ἀπὸ τὸ ἄτομο, γιὰ νὰ πλησιάζει πιότερο τὸ ἄτομο, σὰ γίνεται ἄτομο, τὴν ἐνότητα τοῦ ἀνθρώπου.

32 — “Ὅταν λέμε πῶς πιστεύουμε στὸν ἄνθρωπο, ἐκφράζουμε μιὰ φιλοσοφικὴ ἀλήθεια συγκεκριμένη καὶ σταθερὴ, ποὺ σὰν ἀλήθεια δὲν ἔχει τίποτε τὸ κοινὸ μὲ τὸ συγκεχυμένο αἶσθημα τῆς πίστεως στὸ παρὸν πολλῶν ποὺ σήμερα εἴτε φιλοδοξοῦν νὰ φιλοσοφήσουν, εἴτε προεξοφλοῦν πῶς περιφρονοῦν τὴ φιλοσοφία. Πίστη στὸ παρὸν μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει πῶς τὴν ἔχει καὶ ὁ ὕλιστῆς καὶ ὁ ἠδονιστῆς· τὸ παρὸν, ὅταν τὸ ἀφαιρέσεις ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ποὺ πάντοτε ὑπάρχει, γίνεται χρόνος, φταρτὸς χρόνος ὅπως φταρτὸ εἶναι τὸ ἄτομο· καὶ δὲ δικαιούται νὰ στηριχτεῖ πάνω σὲ μιὰ φωτισμένη πίστη, πάνω σὲ μιὰ πίστη ποὺ δὲν ἀπατᾶται· τὸ παρὸν ἔννοια δὲν εἶναι, καὶ μήτε αἶσθημα ποὺ μπορῶντας νὰ καλύψει τὸ ἄτομο· θὰ τὸ ἐτοίμαζε γιὰ τὴν πίστη στὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν πράξη τῆς δημιουργίας τοῦ πολιτισμοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ III

33.—'Υφίσταται μιὰ φύση πού μπορεί νὰ γίνει ἄτομο, καὶ εἶναι τὸ βρέφος· ἀλλὰ ὑφίσταται μιὰ φύση πού δὲ γίνεται ἄτομο, καὶ εἶναι ἡ γῆ καὶ ὁ οὐρανός, τὸ σύμπαν τῆς λεγόμενης φυσικῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ κοινοῦ νοῦ. Γνωρίζουμε (ζητοῦμε νὰ γνωρίσουμε) τὴ φύση ἐκείνη πού δὲ γίνεται ἄτομο, γιατί μονάχα σ' αὐτὴ δὲ μπορούμε νὰ πιστέψουμε. Ἡ φύση πού δὲ γίνεται ἄτομο, εἶναι ἡ φύση πού ἀποκλείεται νὰ ὑπάρξει ἄνθρωπος, εἶναι σὰν πραγματικότητα τὸ ἕτερον τοῦ ἀτόμου. Τὸ ἄτομο ὀφείλει νὰ κατοικήσει τὴ φύση πού δὲ γίνεται ἄτομο, νὰ ἔχει ἰδανικὸ τὴν ἀφομοίωσή της, γιατί ἐνότητα εἶναι ἡ ὑπαρξη, καὶ ὁ ἄνθρωπος.

34.— Γιατί δὲν πιστεύουμε στὴ φύση τοῦ κοινοῦ νοῦ, στὴ φύση πού δὲ γίνεται ἄτομο; Ἀκριβῶς γιατί, γιὰ ὅ,τι δὲν προβλέπουμε πῶς θὰ γίνει ἓνα μὲ μᾶς, δὲν τρέφουμε πίστη. Πίστη ἔχουμε μονάχα σ' ὅ,τι εἶναι ἓνα μὲ μᾶς, ἢ σ' ὅ,τι θὰ γίνει ἓνα μὲ μᾶς. "Αν ὑφίσταται μιὰ πραγματικότητα πού βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τοῦτο τὸ πλατὺ « ἓνα μὲ μᾶς », θὰ ζητήσουμε νὰ τὴ γνωρίσουμε. Ἡ φύση πού δὲ γίνεται ἄτομο, εἶναι τούτῃ ἡ πραγματικότητα. Καὶ δὲν ὑφίσταται ἄλλη πραγματικότητα, πού νὰ ζητᾶ ἡμεῖς νὰ τὴ γνωρίσουμε. "Ὅσο στὴ φύση τοῦ κοινοῦ νοῦ δὲ θὰ δοθεῖ ἡ δυνατότητα νὰ γίνει ἄτομο, ἡ γνώση, καὶ κατὰ συνέπει ἡ ἐπιστήμη, θὰ ἔχει τὸ λόγο της πλάϊ στὴν πίστη.

35.— Στὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰῶνα ὁ Σπυρίδων Ζαμπέλιος ἔγραφε πῶς ὁ Γάλλος, ὁ Γερμανός, ὁ Ἄγγλος, εἶναι « ἀπλῶς δυτικοί », ἐνῶ ἡμεῖς δὲν εἴμαστε τέτοιοι καὶ μήτε χρειάζεται νὰ γίνουμε τέτοιοι· ἡ διαπίστωση τοῦ Ζαμπέλιου ἰσχύει καὶ σήμερα τόσο σὰ διαπίστωση ὅσο σὰ συμβολή.

Ὁ Σ. Ζαμπέλιος, ἓνας ἱστορικός μας πού δὲν ἐκτιμήθηκε ἀρκετά, ἓνας ἀπ' τοὺς λίγους νεοέλληνες συγγραφεῖς, πού δὲν τοὺς ἔβλαψε δὲν τοὺς παραμόρφωσε ἢ

Δύση. Ἐνας μεγαλοφυῆς (ὁ μεγαλοφυέστερος τοῦ αἰῶνα Ἰωῶς ;) ἔλληνας χριστιανὸς-ὀρθόδοξος.

36.— Χρειαζεται ἡ Δύση νὰ μᾶς μάθει κάτι περισσό-τερο ἀπὸ τὸν τεχνικὸ πολιτισμὸ ; Ἐρωτῶ τοῦτο, γιατί δὲ βρίσκω τίποτε ἄλλο οὐσιαστικὸ νὰ μπορεῖ νὰ μᾶς μάθει ἢ χτεσινὴ καὶ σημερινὴ Δύση. Στὸν πνευματικὸ πολιτισμὸ ὅταν κανεὶς δὲν κατέχει πίστη, εἶναι σὰ νὰ μὴν κατέχει τίποτε· ἡ Δύση δὲν κατέχει τίποτε, μήτε γιὰ τὸν ἑαυτὸ της. Οἱ παράδοσές της μᾶς εἶναι ἄχρηστες. Τὸν τεχνικὸ της πολιτισμὸ δὲν μπορεῖ νὰ τὸν φυλάξει γιὰ νὰ κατορθῶναι πάντοτε νὰ μᾶς τὸν μαθαίνει αὐτὴ· ὁ τεχνικὸς πολιτισμὸς καλύπτει σιγὰ-σιγὰ τὴ γῆ, παύει μέρᾳ τὴν ἡμέρα νὰ εἶναι προνόμιο τῆς Δύσης, πού δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιταχτεῖ τὲ τούτῃ τῇ μοῖρα της. Ἡ Δύση ὀλοένα φθείρεται, καὶ ἐφ' ὅσο δὲν πιστεύει καὶ δὲ μπορεῖ νὰ πιστεψοῖ στὸν ἄνθρωπο, ἀνταποκρίνεται σ' ἓνα νόμο ὑπέρτατης δικαιοσύνης ἢ ἀναπόφευκτη παρακμὴ της.

Δὲ λέμε πῶς ἡ Δύση σβύνει, ἀλλὰ περιορίζεται ἡ σημασία της. Εἶναι ἀπόλυτα ἀδύνατο νὰ ὀδηγήσει σήμερα τὴν ἀνθρωπότητα ἡ Δύση. Καὶ ὄχι γιὰ κανένα ἄλλο πῶς ἐπιφανειακὸ λόγο, ἀλλὰ γιατί, ἀπὸ αἰῶνες τώρα, ἔπαψε νὰ πιστεύει στὸν ἄνθρωπο. Ὁ λαὸς πού πιστεύει στὸν ἄνθρωπο, καὶ βέβαια κάποιος θὰ ὑφίσταται τέτοιος, θὰ ἔρθει καιρὸς πού θὰ κληθεῖ νὰ διευθύνει τὴν ἀνθρωπότητα, γιατί μονάχα ἐκεῖνος θὰ μπορέσει ν' ἀπονεύσει δικαιοσύνη στοὺς ἄλλους λαοὺς, στ' ἄλλα ἄτομα, πού ἀπὸ μέσα του, ἔχοντας χάσει ἢ μὴ ἔχοντας ποτὲ ἀποκτήσει τὴν πίστη στὸν ἄνθρωπο, δὲν ἀντέχουν γιὰ ν' ἀντλήσουν τὸ σθένος καὶ τὴ σοφία γιὰ νὰ πράξουν τοῦτο, νὰ γίνουν δηλαδὴ δίκαιοι.

37.— Ὁ θνητὸς ἔρωτας διέπει τὴ Δύση· τ' ἄτομα πού ἀναπνέουν σήμερα τὸ δυτικὸ πολιτισμὸ, τ' ἄτομα πού δὲν μποροῦν ν' ἀπαλλαχθοῦν ἀπὸ τὴ ζωντανὴ καὶ σφριγηλὴ ἐπιρροὴ τῆς Δύσης, ἢ ἀκόμα ἀπὸ τὴ νοσταλγία τῆς ἀνάμνησής της· τ' ἄτομα ἐκεῖνα διέπονται στὸ βίον τους καὶ στὸ ἔργο τους ἀπὸ τὸ θνητὸ ἔρωτα, ὅπως ὀλάκερη ἡ Δύση, πού πλέρια δὲν πιστεύει καὶ δὲν ἐπίστεψε ποτὲ σὲ τίποτα, δὲν ἀγκάλιασε τὸ θαῦμα καὶ τὴν ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ· Ἀν-

θρώπου ὅπως χρειάζονταν εἰλικρινά, καὶ στερημένη ἀπὸ τὴν πίστη ἔμαθε στὸν κόσμον, καὶ ἀκόμα μαθαίνει, τὸ θνητὸ ἔρωτα, ποὺ ἔγδυσε ἀπὸ τὴν μυστικότητα τῆς Ἀνατολῆς, καὶ μᾶς τὸν παρουσίασε σὰ λογικὸ φαινόμενο, σὰν ἀλήθεια ποὺ δὲν μπορούμε ν' ἀποφύγουμε (πρῶτη ἀλήθεια), σὰ μόνη πραγματικότητα.

38. — Δὲ βλέπω ποῖαν ἄλλη ἀποστολὴ μπορεῖ νὰ ἐκπληρώσει ἢ ἀληθινὴ ποίηση παρὰ νὰ ὀραματίζεται τὸν ἄνθρωπον. Κάθε μεγάλος ποιητὴς τοῦ περασμένου αἰῶνα, ὅπως ὁ Χαίλντερλιν στὴν ἀρχὴ τοῦ αἰῶνα τούτου, ὁ Λέρμοντοφ καὶ ὁ Ρεμπώ ὕστερα, ἐκφράζει ἓνα ἀμυδρὸ ἀλλὰ ἀσφαλὲς καὶ κατακτητικὸ ὄραμα τοῦ ἀνθρώπου.

39. — Ἡ θέση ποὺ παίρνει ἀγνάντια στὸ θάνατον, εἶναι τόσο γιὰ ἓνα ἄτομον ὅσο γιὰ μιὰ φιλοσοφία ἢ μόνη θέση ποὺ ἀνοίγει τὴ δυνατότητα, στὸ ἄτομον καὶ στὴ φιλοσοφία, ν' ἀποκτήσουν τὸ ἀπόλυτον, νὰ φτάσουν στὴν ἀλήθεια. Καὶ εἶναι εὐκόλον, ἂν δὲν ἔχει προκαταλήψεις, νὰ ἐννοήσει κανεὶς τὸ γιατί· ὁ θάνατος ἀπογυμνώνει ὅποιον ἔρχεται μπροστὰ του, ἀπογυμνώνει τόσο ἓνα ἄτομον ὅσο μιὰ φιλοσοφία· πειθαναγκάζει στὴν εἰλικρίνεια ἀκόμα κ' ἐκεῖνον ποὺ περισσότερον συνήθισε ν' αὐταπατάται ἢ ἐκεῖνον ποὺ ἔχει τιμὴ ν' ἀπατᾷ τοὺς ἄλλους — δυὸ διαφορετικὲς ἀμαρτίες ποὺ ὀδηγοῦν στὸ ἴδιον συμπέρασμα καὶ στὸ ἴδιον ἀδιέξοδον — ἔτσι τὸ ἄτομον ποὺ δὲν ἀντιμετωπίζει τὸ θάνατον δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι ποτὲ βέβαιον πῶς εἶναι καὶ ἀπλῶς ἄτομον καὶ πῶς διακρίνεται ἀπὸ τὴ φύση, καὶ πελαγώνει ἔτσι σὲ μιὰ ἀτέρμονη ἀθυμία· ἔτσι καὶ ἡ φιλοσοφία ποὺ δὲ μελετᾷ τὸ θάνατον (δανερίζομαι τὴν ἔκφραση ἀπὸ τὸν Πλάτωνα), δὲν εἶναι φιλοσοφία.

40. — Μονάχα ὁ θάνατος πειθαναγκάζει στὴν ἀποκάλυψη τῆς εἰλικρίνειας ἓνα ἄτομον (ἢ μιὰ φιλοσοφία). Ἡ εἰλικρίνεια εἶναι ἡ ἐνότητα τοῦ ἀτόμου, καὶ τῆς φιλοσοφίας· ἡ ἐνότητα ἐκείνη ποὺ βεβαιώνει καὶ ἀφηρημένα, μαθηματικά, τὴν ὄντοτά τους, τὴν ὑπόστασή τους· μιὰ ἐνότητα ποὺ δὲ μπορεῖ νὰ λείπει, ὅπως δὲ μπορεῖ νὰ λείπει ἡ ζωὴ στὴ φύση, γιατί ὅπως ἡ ζωὴ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ἀόριστης ὑπόστασης τῆς φύσης, ἔτσι ἡ ἐνότητα (ποὺ παίρνει τὸ ἀνθρώπινον ὄνομα, εἰλικρίνεια) εἶναι ἡ ἀρχὴ

τῆς συγκεκριμένης ὑπόστασης τοῦ ἀτόμου, καί τῆς φιλοσοφίας. (Ἡ μοῖρα τῆς φιλοσοφίας πηγαίνει ἀκριβῶς παράλληλα μέ τῆ μοῖρα τοῦ ἀτόμου).

Ἄλλὰ ἡ εἰλικρίνεια τοῦ ἀτόμου, σύμφωνα μέ τὴν ἀνάγκη, τὸ νόημα, τὴν ἀποστολὴ τῆς εἰλικρίνειας, μιὰ μοναδικὴ ἔκφραση, μιὰ μοναδικὴ ἀπόλυτη πράξη μπορεῖ νὰ παρουσιάσει, νὰ κάνει παρουσία (γιατί ἂν μιλήσουμε μαθηματικά, ἢ ἐνότητες δὲ μπορεῖ νὰ ἔχει συνέχεια μονάχα στὸ ἄπειρο, ἀλλὰ καί στὸ πεπερασμένο, σὲ κάθε μορφή ἀπείρου, σὲ κάθε μορφή πεπερασμένου)· καί ἐφ' ὅσον τὸ μόνο σύνολο ποῦ τὸ κάθε ἄτομο ἀπαντάει εἶναι ὁ θάνατος, ἡ μόνη ἀπόλυτη πράξη μας θὰ εἶναι ἐκείνη ποῦ δέχεται τὴ σχέση μας (καί λέω σχέση μας, γιατί δὲν πρόκειται γι' ἀφηρημένη, γιὰ γνωσεολογικὴ σχέση) μέ τὸ θάνατο.

41. — Ἄλλωστε, ὅπως λέει καί ὁ κοινὸς νοῦς καί ἡ κοινὴ σοφία ὄλων τῶν ἐποχῶν, «τὸ μόνο ποῦ δὲν ἀποφεύγεται εἶναι ὁ θάνατος». Μὲ τί ἄλλο λοιπὸν θὰ ἀσχοληθεῖ κατὰ πρῶτο λόγο τὸ ἄτομο, παρὰ μ' αὐτὸ τὸ μόνο ποῦ δὲν ἀποφεύγεται; Ἄλλὰ τὸ δύσκολο καί τὸ στενάχωρο εἶναι νὰ κατανοήσει κανεὶς πῶς οἱ πράξεις μας δὲν ἔχουν κύρος, μήτε γιὰ μᾶς τοὺς ἴδιους, ἂν δὲν ἀντιμετωπίσαμε κιόλας τὸ θάνατο!

42. — Κατὰ μιὰ θεία δικαιοσύνη, ποῦ ὁ λόγος τῆς μᾶς μένει μυστικός, τὰ ποιδιὰ εἶναι καθαρὰ, τὰ παιδιὰ ἔχουν καθαρὴ τὴν καρδιά, καί τοὺς ἀνοίγεται, γιὰ μόνη τούτῃ τὴν κατάστασή τους, ἡ πύλη τῶν Οὐρανῶν. Ἄλλὰ μιὰ τέτοια χάρη ἐμεῖς δὲ μποροῦμε παρὰ ν' ἀποδεχόμεστε πῶς ὑφίσταται, δὲ μᾶς εἶναι βολετὸ νὰ προσπαθῆσουμε νὰ βροῦμε τὴν ἐξήγησή της· ἡ δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ στὴν περιοχὴ ἐκείνη ὅπου τὰ πλάσματα δὲν ἔχουν ἐπαναλάβει τὴν ἁμαρτία τοῦ Ἀδάμ, δὲν ἔφαγαν ἀπὸ τὸν καρπὸ τοῦ δέντρου τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ, κ' ἔτσι δὲν ἀπέκτησαν τόσο τὴ δυνατότητα τῆς ἀφηρημένης γνώσης, ὅσο καί τὴν ἀτόφια ἐκείνη γνώση ποῦ ἄμεσα εἶναι συνυφασμένη μέ τὴ μοῖρα τοῦ ἐγῶ μας — ἐννοῶ τὴ γνώση ποῦ κομίζει ὁ ἔρωτας· — ἡ δικαιοσύνη τούτῃ τοῦ Θεοῦ μᾶς παραμένει ἀκατάληπτη, τόσο ἀκατάληπτη ἴσως, ὅσο ἀδύ-

νατο μᾶς τυχαίνει νὰ ξαναγίνουμε παιδιά, νὰ ἐξαλείψουμε τὴν ἁμαρτία τοῦ Ἀδάμ, ποὺ ἐπαναλάβαμε, ποὺ εἶναι νόμος νὰ τὴν ἐπαναλάβει ἡ φύση ἐκείνη ποὺ προορίζεται νὰ γίνει ἄτομο. Μάταια λοιπὸν οἱ κόποι νὰ ἐρευνησουμε τὴν πηγὴ τῆς εὐνοίας τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὰ παιδιά· μάταιοι ὅπως μάταιες οἱ προσπάθειες νὰ κερδίσουμε ξανά μιὰ ψυχὴ παιδιοῦ.

Ὅμως, ἂν ἀποκλείεται στὸ ἄτομο ὁ δρόμος τῆς ἐπιστροφῆς πρὸς τὴν καθαρότητα, τὴν ἀφέλεια, τὴν ἄγνοια τοῦ παιδιοῦ, τοῦ ἀνοίγεται ἄλλος ἓνας δρόμος (δρόμος ποῦ τολμοῦμε νὰ ποῦμε, τοῦλάχιστον ἴσως δόξας)· καὶ εἶναι κείνος ποὺ ὀδηγεῖ στὴν ἀλήθεια καὶ στὴν εἰλικρίνεια τοῦ ἀτόμου. Ἐδῶ ἡ πίστη μας μπορεῖ ν' ἀποφανθεῖ μὲ βεβαιότητα· τὸ ἄτομο πρέπει νὰ πιστέψει πὼς πηγαίνει πρὸς τὴν ἀλήθεια, καὶ μόνο ἐμπόδιο νὰ φτάσουμε στὴν ἀλήθεια, ὅπως ἐξηγήσαμε, εἶναι ἡ ἔλλειψη θεληματικῆς σχέσης μὲ τὸ θάνατο (εἶναι ὁ φόβος τοῦ θανάτου, ὅπως σκέπτονταν ὁ Κυρίλλοφ τοῦ Ντοστογιέφσκι). Ὁ θάνατος, πρὸ πέρα ἀπ' ὅλους τοὺς δισταγμοὺς τῆς συνειδήσεως καὶ τοῦ σώματος, μᾶς πειθαναγκάζει νὰ εἴμαστε εἰλικρινεῖς, μᾶς χαρίζει ἔτσι μιὰ εὐτυχία (συγκεκριμένη εὐτυχία), παρὰ ξένα ἀντάξια τῆς εὐτυχίας τῶν παιδιῶν. Καὶ μοιάζουν οἱ δυὸ εὐτυχίες τοῦλάχιστο σὲ τοῦτο· στὴν ἀπίστευτη (γιατὶ ποῖο ἄτομο μπορεῖ νὰ τὴν πιστέψει;) ἀπόσταση ἀπὸ τὴ σύγχυση τῆς ἡδονῆς!

43.— Ἄς μιλήσουμε γιὰ μερικὰ γνωστὰ πρόσωπα, γιὰ νὰ δεῖ κανεὶς συγκεκριμένα, πὼς ἑμεῖς ἀντικρύζουμε τίς προσπάθειες πρὸς ἀπόκτηση μιᾶς φιλοσοφίας, προσπάθειες ποὺ ἀποτελοῦν τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀτόμου καὶ — μὲ τὴν προϋπόθεσιν αὐτήν — τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας.

Ὁ Κάντ θέτοντας τὸ πράγμα καθαυτὸ (τὸ Ding-an-sich), ποὺ ἡ γνώση δὲν τὸ ἀγκαλιάζει, δείχνει πὼς δὲν πιστεύει στὴ σχέση τοῦ ἐγὼ μὲ τὴ συνολικὴ πραγματικότητα. Ἀλλὰ ἔτσι ἡ προσπάθειά του, ὅση εὐσυνηδεισία κι ἂν ἐκδηλώνει, ὅση συνέπεια διάνοιας κι ἂν ξοδεύει στὸ ἔδαφος καὶ μέσα στὰ σύνορα ποὺ ὀρίζει γιὰ τὴν ἐργασία της, γίνεται μιὰ προδοσία τῆς ἀποστολῆς τῆς φιλοσοφίας· γιατί φιλοσοφία γεννιέται μονάχα πάνω στὴν πίστη

στο έγώ, και πάνω στην πίστη μιὰς δυνατής (κατά τή θεωρία), άκαγκαίας (κατά τήν πράξη), σχέσης του έγώ με τή συνολική πραγματικότητα. 'Ο Κάντ μάλλον στερεώνει μονάχα μιὰ θεωρία τής έπιστήμης· τήν πιό τέλεια θεωρία τής έπιστήμης που ένα άτομο άπιστο κατά τή μοίρα του, αλλά σεμνό κατά τόν ήθος και προικισμένο με τή διάθεση να πιστέψει στον άνθρωπο και μ' ένα αίσθημα έτοιμο ν' άποδεχτεί τήν έντολή που από τέτοια πίστη είναι λογικό ν' άπορρέει, μπορεί να ιδρύσει. 'Αλλά, ακόμα και τούτη ή θεωρία τής έπιστήμης του Κάντ είναι για μäs ανεπαρκής, ακριβώς γιατί δέν είναι συνέπεια μιὰς φιλοσοφίας, μιὰς σχέσης ενός έγώ με τή συνολική πραγματικότητα. Στην ιστορία ενδιαφέρει μονάχα να μελετηθεί ακριβώς ποιά ή θέση του Κάντ ανάμεσα πίστη και άπιστία· αν βρει κανείς στο γερμανό φιλόσοφο ένα θετικό στοιχείο πίστης, που όχι απλώς να έπηρεάζει τόν σύστημά του, αλλά να δίνει μιὰ εξήγηση συνυφασμένη με τή μοίρα του ατόμου, στ' άφηρημένα και μεθολογικά συμπεράσματά του, τότε ό Κάντ ξαναγίνεται γόνιμος· ως προς έμένα, όμολογώ πως βρίσκω όσο πάει τόσο μοιραία τήν άπιστία του, που μου φαίνεται μάλλον να βλάπτει ή περιέργεια προς τόν οικοδόμημα του συστήματός του, ή περιέργεια εκείνη που είναι μονάχα περιέργεια ή σχολαστικισμός ή γοητεία, και ποτέ τούλάχιστον κριτική, κατά τόν χρήσιμο εκείνο μάθημα του δασκάλου, τόν μόνο χρήσιμο μάθημα που δέν εισάκουσαν οι μαθητές.

44.— Στο Σοπενάουερ (που συμπαθοῦσε και θαύμαζε τόν Κάντ χωρίς όμως να υποψιάζεται τήν ψυχολογική αίτια τέτοιων συναισθημάτων, που εΐταν συνάφεια άπιστίας, δέ σημαίνει αν ό Σοπενάουερ « δέν πίστευε » κατά ένα διαφορετικό τρόπο, πάντως και οι δυο άντρες συμφωνούσαν στην έπιμονή και πιότερο στη μοίρα να μην πιστέψουν, ακόμα και στην έπιθυμία να διακηρύξουν τήν άπιστία τους, να τήν κάμουν έργο, μάθημα, ήθική, για τόν έαυτό τους και για τούς άλλους· διαφέρουν σοβαρά ό Σοπενάουερ από τόν Κάντ μονάχα στο ήθος, που στέκεται τόσο πιό ψηλά στον ένα παρά στον άλλο· και αν προσέχουμε κ' ενδιαφερόμαστε περισσότερο για τόν Κάντ,

τούτο όφείλεται άποκλειστικά στο ήθος . . .) τὸ πράμα καθαυτὸ γίνεται ἢ βούληση, κ' ἔτσι ἔξακολουθεῖ, ἂν καὶ μὲ ἄλλη μορφή καὶ μὲ ἄλλη ψυχολογικὴ κατεύθυνση, ἢ ἴδια ἀπιστία καὶ σύγχυση.

45.— Ἄλλά, ἄς ἀφήσουμε γιὰ μιὰ στιγμή τὴ φιλοσοφία καὶ τίς ἔγνοιες της, ἄς θυμηθοῦμε τὸν πλησιέστερο στὰ χρόνια μας μεγαλύτερο εὐρωπαῖο ποιητὴ, τὸν τελευταῖο ὄραματιστὴ τῆς Δύσης, ἐκεῖνον ποὺ ἤθελε τὸν ποιητὴ μονάχα ὄραματιστὴ (καὶ ἀπλῶς γιὰ τὴν ἰδέα τούτη δὲν ἀξίζει ὁ γάλλος ποιητὴς τῆ δόξα ;)

Τί προπάντων μᾶς μαθαίνει ὁ Ρεμπώ ; Τὸ ἀδιέξοδο ὅπου βρίσκεται ἡ πνευματικὴ Γαλλία τῆς ἐποχῆς του (καὶ γιὰτί ὄχι καὶ ἡ σημερινή ;) στὴν ἀναζήτηση ἑνὸς στερεοῦ ἐδάφους γιὰ νὰ δημιουργήσῃ, γιὰ νὰ ἐπιτελέσῃ ἀκόμα τὴν ἐκπολιτιστικὴ ἀποστολὴ της. Τὸ τερατῶδες τῆς ἔξαιρητικῆς καὶ μοναδικῆς περιπτώσεως Ρεμπώ, ἑνὸς ἀτόμου δηλαδὴ ποὺ σὲ ἡλικία δεκαευνία ἑτῶν ἔχει κιόλας ἀπαυδῆσει ἀπ' ὅλη τὴ λογοτεχνία τῆς χώρας του κι ὅλων τῶν ἐποχῶν κι ἀπὸ τὴ δική του τὴν ἴδια τὴ λογοτεχνία, ἑνὸς ποιητῆ ποὺ, ὄντας τοῦλάχιστον ὁ πρῶτος ποιητῆς τῆς ἐποχῆς του, δὲν πιστεύει πιά στὴ σημασία τῆς ποίησης, τὸ τερατῶδες τοῦτο, λέω, ἂν δὲν σχετιστεῖ ἄμεσα μ' ὅλη τὴ γαλλικὴ ποίηση κι ὅλη τὴν πνευματικὴ Γαλλία, εἶναι λογικὰ ἀκατανόητο· καὶ τέτοιο παρέμεινε γιὰ τοὺς κριτικούς, ποὺ μελετώντας τὸ Ρεμπώ δὲ θυμόντουσαν ἢ δὲν ἤθελαν κατὰ τὴ διάρκειά της ἐργασίας τους, νὰ συνδέσουν τὸ ἄτομο καὶ τὸν ποιητὴ μὲ τὴν πατρίδα του, νὰ παρακολουθήσουν τὴ ζωὴ καὶ τὴν ποίηση ἐκείνου, γιὰτί φωτίζεται ἔτσι ἡ ποίηση καὶ ἡ ὑπόστασις τῆς ἴδιας τῆς Γαλλίας· νὰ πειστοῦν πῶς τὸ σοφὸ παραλήρημα τοῦ Ριμπώ βγαίνει ναὶ ἀπὸ τὸ στήθος του, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν τόπο του, καὶ στὸν τόπο του ἐπιστρέφει.

46 — Ὅπως ἐκεῖνος ποὺ δὲ γεύτηκε στὴ νεότητά του ἢ στὴν ὥριμη ἡλικία του τὸν ἔρωτα, ἔτσι κ' ἐκεῖνος ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὸν ἔρωτα δὲ δοκίμασε τὴν πίκρα τοῦ θανάτου, θὰ νιώσει μιὰ ἀνεξάντλητη καὶ ἀπύθμενη πίκρα, μιὰ ἀθεράπευτη μελαγχολία. Ἡ ἴδια μεταφυσικὴ (μποροῦμε χωρὶς δισταγμὸ στὴν προκειμένη περίπτωση νὰ μεταχει-

ριστοῦμε τὸ ἐπικίνδυνον τοῦτο ἐπίθετο) αἰτία φέρνει τὸ ἴδιον ἀποτέλεσμα, τόσο στὴν ἔλλειψη πείρας τοῦ ἔρωτα, ὅσο στὴν ἔλλειψη πείρας τοῦ θανάτου. Μονάχα πού ἡ πρώτη ἔλλειψη, σὰν ἐκείνη πού ἀναφέρεται σὲ μιὰ πιὸ ἀπτή καὶ σφριγηλὴ πραγματικότητα, σὲ μιὰ κατάσταση πού παρέχει περισσότερες πιθανότητες νὰ μᾶς βρεῖ ζωντανούς καὶ ξύπνιους ὕστερα, ἐκδηλώνεται πιὸ ἄμεσα (καὶ καλύτερα διαβάζεται) στὸ κάθε ἄτομο, πιὸ εὐκολα στοὺς μικρόψυχους διπλανούς μας· ὅμως ἡ στενοχώρια ἀπὸ τὴν ἄγνοια τῆς πείρας τοῦ θανάτου εἶναι ἀναπόφευκτη στὸ ἄτομο πού λαχταρᾷ τὴν ὑπαρξήν, στὸ ἄτομο ἐκεῖνο ἄλλωστε πού βέβαια δοκίμασε τὸν ἔρωτα, καὶ πού κατὰ συνέπεια δὲν ὑποφέρει πιά ἀπὸ ἐφηβικὴ μελαγχολία...

47 — Ἐφ' ὅσο δὲν ἀντιμετώπισες τὸ θάνατον, δὲ μπόρεις νὰ εἶσαι βέβαιος πὼς τίποτε δὲν ἀναμένεις πιά ἀπὸ τὴν τύχη, καὶ πὼς θέλεις νὰ ζήσεις χωρὶς τίποτε νὰ ἐλπίζεις ἀπὸ τὴν τύχη... Δὲ μπαίνουμε μὲ τὴ βίωσή μας στὴν ἀναγκαιότητα τοῦ ἀπόλυτου, παρὰ ἀφοῦ ἐξαντλήσαμε τὴν πείρα τοῦ θανάτου· ἐκεῖνος πού δὲ φοβᾶται τὸ θάνατον σὲ ὅποια στιγμή τοῦ βίου του, ἐκεῖνος πού εἶναι ἔτοιμος χωρὶς αὐταπάτη νὰ δεχτεῖ τὸ θάνατον σὲ ὅποια στιγμή τοῦ βίου του, ἐκεῖνος πού προβλέπει καὶ δὲν ἀπατάται, πὼς ὁ θάνατος δὲ μπόρεῖ νὰ τάπεινώσει ὅποια στιγμή τοῦ βίου του, ἐκεῖνος παύει νὰ εἶναι ἡδονιστής. Ἡ φιλοσοφία τῆς Εὐρώπης εἶναι φτωχὴ, καὶ ἀνεπαρκὴς γιὰ τὴν τωρινὴ νεότητά, ἀκριβῶς γιὰτὶ σὰ φιλοσοφία δὲ νίκησε τὸ φόβον τοῦ θανάτου. Δὲ λέω πὼς ἐγὼ νίκησα τὸ φόβον τοῦ θανάτου, ὅπως δὲ λέω πὼς εἶμαι βέβαιος πὼς γνήσια φιλοσοφῶ· ἀλλὰ ξέρω πὼς ὁ στοχασμὸς πού ἀποφεύγει τὸ θάνατον εἶναι τυχαῖος, ὅπως τυχαία εἶναι ἡ ζωὴ σχεδὸν ὄλων τῶν ἀτόμων σ' ὄλα τὰ μέρη τῆς γῆς σήμερᾷ· καὶ πιστεύω, ὅπως ὁ Ντοστογιέφσκι, στὴν ἀκμὴ τῆς ὑπαρξέως ὕστερα ἀπὸ τὴν καθολικὴν νίκην τοῦ φόβου τοῦ θανάτου.

48 — Ἡ ἱστορία παρουσιάζει φιλοσόφους πού βιάζονται νὰ ποῦνε τὸ στοχασμὸν τους· ἀμελοῦν ἂν τοῦτος εἶναι ἀκόμα νωπὸς ἀπὸ συγκίνηση, ἀδέξιός γιὰτὶ ἀδοκί-

μαστος, ἀδιάκριτος γιατί δὲ βλέπει κανένα μπροστά του· δὲν περιμένουν ἀπὸ τὴν πείρα τῶν ἡμερῶν, ἐκείνων τῶν ἡμερῶν ποὺ ἡ τύχη χαρίζει στους θνητούς, βοήθεια· καὶ τρέχουν — πρώτη τους ἀσχολία, πρώτη καὶ τελευταία τους χαρὰ — μακριὰ ἀπὸ τὸ θόρυβο νὰ μεταβάλλουν σὲ λόγο τὴν ἀνακάλυψη τοῦ στοχασμοῦ τους, ποὺ εἶναι φαιδρὸ καὶ ἀγέρωχο σὰν τ' ὄραμα γιὰ τὸν ποιητῆ.

49 — Μπορεῖ ἓνας ποὺ θέλει νὰ φιλοσοφήσει, νὰ ζητᾶ τὸ θάνατο καὶ νὰ μὴν τὸ βρίσκει. Μπορεῖ ἐπίσης νὰ μιλᾷ γιὰ θάνατο καὶ νὰ μὴν τὸν ξέρει. “Ὁμως ὁ θάνατος δεσμεύει ὅπωςδήποτε τὸ ἄτομο· καὶ δὲν εἶναι ἐπιπόλαιος, δὲ χάνει τὸν καιρὸ του, δὲ σκορπίζεται, ἐκεῖνος ποὺ φροντίζει ν' ἀντιμετωπίσει τὸ θάνατο, ἔστω κι ἂν δὲν τὸ ἐπιτυγχάνει· κι ἂν ἡ φιλοσοφία του δὲν ἔχει κῦρος (δὲ θέλω νὰ νομίσει κανεὶς πῶς ἐδῶ ἀναφέρομαι στὴ δική μου φιλοσοφία· ἄστοχο καὶ ἄπρεπο θὰ εἶταν νὰ ὑπερασπίζω τὸν ἑαυτὸ μου, ἐφ' ὅσο, ἐπαναλαμβάνω, ὁ ἴδιος δὲν εἶμαι βέβαιος πῶς γνήσια φιλοσοφῶ . . .), δικαίωμα νὰ τὸ πιστοποιήσουν ἔχουν μονάχα ἐκεῖνοι ποὺ ἀντιμετωπίζουν πραγματικά καὶ νικοῦν τὸ θάνατο, οἱ ἄλλοι ποὺ στρέφονται ἐνσιχτωδῶς στὰ *divertissements* ὅπως θάλεγε ὁ Πασκάλ, στὶς διασκεδάσεις, καὶ δὲν ξέρουν ἀπὸ θάνατο, δὲ δικαιοῦνται νὰ κρίνουν μήτε τὴ φιλοσοφία μήτε τὸν πόθο πρὸς φιλοσοφία.

50 — Δὲν ἔχουν νικήσει τὸ θάνατο ἐκεῖνοι ποὺ τὸ λησμόνησαν. Τ' ἄτομα ποὺ νομίζουν πῶς δημιουργοῦν ἀποφεύγοντας ἢ λησμονώντας νὰ στοχαστοῦν τὸ θάνατο, νὰ δοκιμαστοῦν στὴ σκέψη καὶ στὸ αἶσθημα πῶς ὁ θάνατος εἶναι ἢ ἄρνηση τοῦ ἀτόμου τους, τ' ἄτομα τοῦτα εἶναι βέβαιο πῶς δὲ θὰ πιστέψουν στὸν ἄνθρωπο, καὶ ἂν μόνον τους δὲν τὸ ὁμολογήσουν, θὰ τὸ ἀποδείξει τὸ ἔργο τους, ποὺ θὰ σταθεῖ στὴν ἱστορία σὰν ἓνα ἀνάξιο καὶ φθαρτὸ ἄτομο, σὰν ἓνα ἀπὸ κείνα τ' ἀμέτρητα ἄτομα ποὺ δὲ θέλουν νὰ γίνουν ἄνθρωπος, καὶ ποὺ δὲ μένει — ὅπως εἶναι δίκαιο — τ' ὄνομα τους πάνω στὴ γῆ, ἢ μνήμη τους δὲ διαρκεῖ σὰν ἔδαφος ποὺ δὲν μαραίνεται δὲ χάνει τὴ γονιμότητά του. Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἱστορίας —

μόνη άποψη με σημασία — τυχαίνουν τέτοια άτομα τέτοια έργα άχρηστα.

51 — "Αν κάτι πρέπει να μας φοβερίζει, δεν είναι τόσο ο θάνατος, όσο η σκέψη πως μπορούμε να πεθάνουμε χωρίς να έχουμε ακόμα νικήσει το φόβο του θανάτου. Δε λέω πως χρειάζεται η ένστιχτώδη περιφρόνηση του θανάτου, αλλά η στάθμιση της σημασίας του, και ύστερα η νίκη μας πάνω του, η βίωσή μας στην περιοχή όπου δεν ύφίσταται ο θάνατος, όπου αγάζει η ύπαρξη του ανθρώπου.

52 — "Όταν κανείς νικήσει το φόβο του θανάτου, όταν κανείς δηλαδή πιστέψει πλέρια, πόσο πιο άνετα από έναν άπιστο — δεν υποθέτουμε, αλλά συμπεραίνουμε λογικά — μπορεί να διδάξει στους άλλους (σ' ένα άτομο ή σ' ένα λαό) τη λύση δευτερευόντων προβλημάτων, όπως είναι λ. χ. το λεγόμενο σεξουαλικό ή το οικονομικό πρόβλημα ! Φτάνει να ύφίστανται αυτά που ν' ακούνε. Εκείνοι που άνάγουν το σεξουαλικό ή το οικονομικό πρόβλημα σε προβλήματα συνολικά, μπορούν να χαμογελάσουν· δε μιλάω σ' αυτούς, έφ' όσο δυστυχώς συναντούν ψυχολογικά έμπόδια να πιστέψουν, έφ' όσον ένας ψευδοπολιτισμός κατάστρεψε τη διανοητική τους υγεία κ' έστείρεψε τις πηγές του αίσθήματός τους.

53 — "Όπως η ήδονιστική Εύρώπη του περασμένου αιώνα (και τώρα επαναναλαμβάνεται η περίπτωση με τους επιγόνους της, Βαλερύ, Ζίντ, Σπέγκλερ, Κάιζερλικ, και άναφέρνω μονάχα τους πιο γνωστούς . . .) έβλεπε στο Γκαίτε — σά δημιουργός θεωρούμενος και σαν άτομο, στο έργο και στο βίο — τον πιο άρτιο εκπρόσωπο τόσο των φιλοδοξιών της όσο του ιδανικού της· αντίκρυζε στη μορφή του γερμανού ποιητή την άρμονία εκείνη που είταν ή πιο πιστική εικόνα μιας δυνατής σοφίας (και προπάντων μιας δυνατής ατομικής, δηλαδή ήδονικής, ευτυχίας). Και δε λογάριάζε η παραμελούσε το γεγονός της οργανικής απόστασης του Γκαίτε από την πίστη, από την πίστη στο Χριστιανισμό. "Έτσι και η σημερινή Εύρώπη, η Εύρώπη του είκοστου αιώνα, και μαζί μ' αυτήν όλος ο χριστιανικός κόσμος, δε μπορεί να έχει σά δημιουργό και

προφήτη τῆς μελλοντικῆς μας πραγματικότητος, παρὰ τὸ μόνον ἄτομον ποὺ στὸν περασμένον αἰῶνα δημιούργησε παραδείγματα γιὰ τὶς μεταγενέστερες γενεὲς μὲ μιὰ βίωση ποὺ δὲν εἶταν πιὰ ἡδονιστικὴ, τὸν πιὸ χριστιανὸ συγγραφέα καὶ ὀραματιστὴ τοῦ περασμένου αἰῶνα, ἐννοῶ τὸ Ντσοστογιέφσκι. Ἡ Δύση θαυμάζει, προπάντων σήμερον, τοῦτο τὸ συγγραφέα· ἀλλὰ μᾶλλον τὰ δευτερεύοντα προτερήματά του προσέχει κ' ἐκθειάζει, καὶ δὲ συλλαμβάνει τὴν συνολικὴν του ἀξίαν, τὴν οὐσιαστικὴν συμβολὴν του στὸ μελλοντικὸν πολιτισμὸν τῆς οἰκουμένης, τὴν εὐγλωττὴν παράστασιν τῆς θέλησός του καὶ τῆς ὁρασίης του· γιὰ ἓνα Γάλλο ἢ Ἄγγλον διανοούμενον ὁ Ντσοστογιέφσκι εἶναι ἀκόμα καὶ τώρα (ποὺ πέρασαν περισσότερον ἀπὸ πενήντα χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατόν του, κ' ἐπηρεάσαν τὰ βιβλία του γενεὲς καὶ γενεὲς λογοτεχνῶν σ' ὅλα τὰ μέρη τῆς γῆς), κάποτε ἀνομολόγητα, ἓνας βάρβαρος κ' ἓνας ἐπικίνδυνος ξένος· ἡ Δύση δὲν προχώρησε σὲ ἀντίληψιν τῆς σημασίας τοῦ ἔργου του πολὺν πρὸς τὰ πέρα ἀπὸ κεῖ ποὺ εἶχε φτάσει ὁ ντὲ Βογκέ, ποὺ πρῶτος, μὲ πολὺν δέος καὶ μὲ πολλὰς ἐπιφυλάξεις, γνώρισεν τὸ γαλλικὸν κοινὸν ἀνάμεσα στὰ 1880 καὶ στὰ 1890 τὸ μεγαλύτερον συγγραφέα τῆς ὅλης ρωσικῆς λογοτεχνίας· ἡ Δύση δὲν κατανόησεν ἀκόμα πῶς τὸ πλάτος τῆς δημιουργίας του δὲν εἶναι κατώτερον ἀπὸ τὸ πλάτος τῆς δημιουργίας ἑνὸς Γκαίτε ἢ ἑνὸς Σαίξπηρ — ἀπὸ μιὰ ἀπόψιν προσωρινὰ αισθητικὴν — καὶ πῶς μάλιστα στὸ ἔδαφος ποὺ πιότερον μᾶς ἐνδιαφέρει, σ' ἐκείνη τὴν περιοχὴ ὅπου χρειάζεται νὰ μπόυμε ἀκόμα καὶ γιὰ νὰ εἴμασθε ἀπλῶς λογικὰ ἄτομα ἀλλὰ προπάντων γιὰ νὰ δημιουργήσουμε πολιτισμὸν, ὁ Ντσοστογιέφσκι εἶναι ἡ ἀρνησις τοῦ Γκαίτε καὶ τοῦ Σαίξπηρ, πῶς ὅποιος παραδέχεται σοβαρὰ τὸ Ντσοστογιέφσκι δὲ μπορεῖ νὰ παραδεχτῆ τὸ Γκαίτε καὶ τὸ Σαίξπηρ, ὅπως ὅποιος παραδέχεται τὴν ἀλήθειαν τοῦ Χριστοῦ δὲ μπορεῖ νὰ παραδεχτῆ ἄλλην ἀλήθειαν.

54.— Νομίζω πῶς γιὰ νὰ κατανοηθῆ ἡ βαθύτερη σημασία τοῦ ἔργου τοῦ Ντσοστογιέφσκι, πρέπει νὰ πιστεύουμε πῶς ἡ Ρωσσία, ὕστερον ἀπὸ τὸ σφάλμα ποὺ διέπραξε νὰ ὑποταχτῆ στὴν ὕλιστικὴν κοσμοθεωρίαν τοῦ

μαρξισμού και την πρόσκαιρη πείρα του ιδιότυπου σοσιαλιστικού συστήματος που σήμερα της δίνει τηνκατεύθυνση, θα γίνει ξανά χώρα χριστιανή — ὀρθόδοξη, ἀλλὰ προικισμένη με μιὰ δύναμη καὶ μιὰ ἐπιβολὴ πάνω στὸν πολιτισμένο κόσμο, που ἀναμφισβήτητα της ἔλειπαν στὸ παρελθόν. Τὸ ἔργο τοῦ Ντοστογιέφσκι φανερώνει στὰ μάτια μου ἀναγκαίᾳ τὴν τέτοια πορεία τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ· καὶ σκέπτομαι πῶς, ἂν κανένα σοβαρὸ ἄτομο καὶ κανένας σοβαρὸς λαὸς δὲ μπορεῖ ν' ἀναιταχτεῖ στὴ μοῖρα που τὰ μεγάλα ἄτομα προδιαγράφουν γιὰ τοὺς λαοὺς τους, προπάντων ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες, που φέραμε τὸ χριστιανισμό στὴ Ρωσσία, δὲ μπορούμε παρὰ νὰ χαιρόμαστε καὶ νὰ κολακευόμαστε ἂν ὁ λαὸς τῆς Ρωσσίας ξαναποκτήσει τὴ δική μας θρησκεία, καὶ με τὴ δική μας θρησκεία πρωταγωνιστήεν στὸν ἀγῶνα τοῦ πολιτισμοῦ.

Ὁ Ντοστογιέφσκι προπάντων, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι, ὅπως ὁ Τολστόι ἢ ὁ Βλαδιμίρ Σολόβιοβ, δηλώνουν στὰ ἔργα τους τὴν αἴσια χριστιανικὴ πορεία τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ. Ποιὰ ἄλλη εὐρωπαϊκὴ χώρα δείχνει στὸν περασμένο αἰῶνα με τοὺς συγγραφεῖς της τέτοια σαφὴ ἐπίγνωση (που συνέπαγεται τέτοια μακρόθυμη ταραχὴ) μιᾶς παγκόσμιας ἐκπολιτιστικῆς ἀποστολῆς, που μπορεῖ γιὰ μιὰ στιγμή ν' ἀφήνει ἀλλὰ δὲν ἐγκαταλείπει ποτὲ τὸ χριστιανικὸ ἄξονα, ὅπως διαφαίνεται τούτη ἡ ἐπίγνωση σὲ μερικές σελίδες τῶν Δαιμονισμένων ἢ τῶν Ἀδελφῶν Καραμάζοφ; Δὲν πρόκειται μονάχα γιὰ μεγάλη τέχνη· ὁ Ντοστογιέφσκι δὲ μπορεῖ νὰ μελετηθεῖ ἀπὸ μιὰ ἄποψη καθαρὰ αἰσθητικὴ· κινδυνεύει τότε νὰ παρερμηνευθεῖ ὅπως κανένας ἄλλος μυθιστοριογράφος. Δὲν ξέρω κανέναν ἄλλον μεγάλο ποιητὴ ἢ μυθιστοριογράφο τοῦ περασμένου αἰῶνα, που νὰ γονιμοποιήθηκε τόσο ἀπὸ τὸ ὄραμα, τὴν ἀγάπη καὶ τὴ θρησκεία τῆς πατρίδας του· καὶ ὑποστηρίζω πῶς τὸ γεγονός τοῦτο δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαῖο, ἀποκρούω ἀποκλείω μιὰ τέτοια περίπτωση.

Μπορεῖς, ἂν θέλεις, νὰ ἰσχυριστεῖς πῶς ὁ Μάρξ, ὁ Κίρκεγκωρντ, ὁ Νίτσε, δὲν ἔχουν πατρίδα· δὲ μπορεῖς νὰ πεῖς τὸ ἴδιο γιὰ τὸν Τολστόι ἢ γιὰ τὸ Ντοστογιέφσκι. Ἀλλὰ τέτοιες συγκρίσεις ἢ Δύση τις περιφρονεῖ . . .

Γ. ΣΑΡΑΝΤΑΡΗΣ Ἀθήνα Ὀκτώβρης 1937 — Φλεβάρης 1938

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

007000076808

A11061

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

100